

1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna

Tõnu Tannberg

Sissejuhatuseks

Sõjajärgse NSV Liidu ajaloo üks olulisemaid tähiseid on kindlasti 1956. aasta ning seda tänu eelkõige sel aastal toimunud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei (NLKP) 20. kongressile. Ettepaneku kongressi kokkutsumiseks tegi 1955. aasta aprillis kaks aastat varem NSV Liidu liidriks tõusnud N. Hruštšov, kes ei osanud tollal kindlasti ka ise ette näha, et sellest parteifoorumist saab tema suhteliselt pika valitsemisaja (1953–1964) üks kesksemaid murrangusündmusi, lausa maagilise märgiga aasta. Tänapäeval ei kujuta vist küll keegi ette, et on võimalik kõnelda N. Hruštšovist NSV Liidu liidrina ilma 20. kongressi ja tervikuna 1956. aastat mainimata.¹

Kui N. Hruštšov pidas ise oma kõige suuremaks teeneks – vähemalt nii ta hiljem

mitmeid kordi avalikult tunnistas – L. Beria põrmustamist 1953. aastal,² siis ajalukku on ta ikkagi läinud kui parteijuht, kes tõi avalikkuse ette J. Stalini kuriteod, pidades 20. kongressi kinnisel istungil ettekande “Isikukultusest ja selle tagajärgedest”.³ N. Hruštšovi kõne tähtsust on tõepoolest raske alahinnata, sest sellel olid NSV Liidu sisepoliitilisele arengule ootamatult mastaapsed ja mitmepalgelised tagajärjed, ning veelgi enam – see sõnavõtt sai tähtsaks rajajoneks ka paljudele Moskva kontrolli all olevatele idabloki riikidele, päädides 1956. aasta oktoobris-novembris Poola ja Ungari sündmustega.⁴

Käesoleva artikli eesmärk ei ole 20. kongressi tagamaade ega ka nimetatud välispoliitiliste sündmuste lähem käsitlemine ega analüüsimine. See ei ole ühe artikli raames võimalikki. Artikli sihiks on nende murrangusündmuste foonil süüvida pisut lähemalt 1956. aastal Balti liiduvabariikides toimunuse, pidades eelkõige silmas küsimust: kuidas kajastus Balti problemaatika tol aastal Kremli võimukoridorides? Sellele küsimusele annavad vähemalt osalise vastuse NLKP Keskkomitee (KK) aparaadi keske struktuuriüksuse – liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna (juhataja J. Gromov) – dokumendid, mis ongi käesoleva käsitluse üks põhi- allikaid. Nimetatud osakonna materjalid on hoiul Moskvast Venemaa Riiklikus Uusima Ajaloo Arhiivis (RGANI). Lisaks on kasutatud Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) KK arhiivimaterjale, mis on hoiul Riigiarhiivis

¹ Tänuväärset kombel on N. Hruštšovi üks parimaid biograafiaid ka eesti keelde tõlgitud: W. Taubman. Hruštšov ja tema aeg. Tallinn, 2005.

² J. Aksjutin. Hruštševskaja “ottepel” i obščestvennye nastroenija v SSSR v 1953–1964 gg. Moskva, 2004, lk. 171.

³ Vt. selle kõne eestikeelset varianti: N. Hruštšov. Isikukultusest ja selle tagajärgedest. – Eesti Kommunist 1989, nr. 7, lk. 83–103, nr. 8, lk. 88–103.

⁴ 1956. aasta sündmustele on viimastel aastatel arvukalt tuumakaid uurimusi ilmunud. Järgnevalt osundatakse vaid mõnele autori meelest tähtsamatele käsitlustele ning dokumentide kogumikele: C. Bekes, M. Byrne, J. Rainer. (Ed.). The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. New York, 2002; A. B. Hegedüs, M. Wilke (Hg.). Satelliten nach Stalins Tod. Der “Neue Kurs” 17. Juni 1953 in der DDR. Unagrische Revolution 1956. Berlin, 2000; W. Heinemann, N. Wiggershaus (Hg.). Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez. München, 1999; J. Foitzik (Hg.). Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Paderborn, 2001; H. Bispinck, J. Danyel, H.-H. Hertle, H. Wentker. (Hg.). Aufstände im Ostblock. Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus. Berlin, 2004; A. Stykalin. Prervannaja revolucija. Vengerskij krizis 1956 goda i politika Moskv. Moskva, 2003; Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty. Moskva, 1998; A. Orexov. Sovetskij Sojuz i Pol’sha v gody “ottepeli”: iz istorii sovetskopol’skix otnošenij. Moskva, 2005.

vis (ERAF), ning samuti viimastel aastatel avaldatud allikapublikatsioonid ja uuemat teemakohast kirjandust.

Aasta rahulik algus: liiduvabariikide parteikongressid

Kuna 1956. aasta oli järjekordse üleliidulise parteikongressi aasta, siis see tähendas ka seda, et enne parteilise “suurfoorumi” asetleidmist tuli kongressid läbi viia liiduvabariikides. Moskva hoidis partei liinis silma hooltsalt peal, mis liiduvabariikides toimus. Väljakujunenud tava kohaselt oli Moskva “esindus” – NLKP KK aparaaditöötaja(d) – alati kohal, kui liiduvabariigis toimusid kas partei kongressid või keskkomitee pleenumid. Nendel parteilistel üritustel toimunud andsid Moskvale aru nii kohalik parteijuhtkond kui loomulikult ka kohalviibinud Moskva “esindus”.

Nii oli ka 1956. aastal. NLKP 20. kongress toimus Moskvast 14.–25. veebruarini. Liiduvabariikide parteikongressid viidi aga läbi enamasti sama aasta jaanuaris. Nii pidasid Eesti kommunistid oma kongressi 17.–19. jaanuaril (EKP 9. kongress), samadel kuupäevadel toimus ka Läti KP 14. kongress. Leedu KP kongress toimus mõnevõrra hiljem: 24.–27. jaanuarini 1956. Tegemist oli üsna rutiinsete kongressidega, kus tegelikult päevakorras olulisi küsimusi ei olnud.

Moskva esindajatena olid Eestis sel parteilisel foorumil NLKP KK aparaadi sektorijuhataja R. Tšernjajev ning sama osakonna instruktor P. Kalinnikov, kes saatsid oma aruande keskkomiteele 1956. aasta jaanuari lõpus.⁵ Oma aruandes nad osutasid, et kongressil oli palju juttu põllumajandusest, tehti kriitikat nii kohaliku juhtkonna (sh. ka I. Kābini ja L. Lentsmanni) kui ka üleliiduliste ministeeriumide aadressil. Tähelepanuvääriva faktina mainiti ära, et kongressil esinesid ka B. Kumm ja

A. Resev, kes osutasid, et 1952. aastal ilmunud “Eesti NSV ajaloo” on ebaõiglaselt käsitletud J. Anvelti, H. Pöögelmanni jt. kommunistide rolli. Ühtlasi pahandas nimetatud sõnavõtjaid ka tõsiasi, et liiduvabariigi juhtkond pöörab liiga vähe tähelepanu revolutsioonilises liikumises osalenud kommunistidele.

Siinkohal väärib märkimist, et nii B. Kumm kui A. Resev polnud I. Kābini juures kindlasti heas kirjas: nad mõlemad olid tegelikult 1950. aasta pöörde ettevalmistamise käigus või juba järel tollasest Eesti NSV võimuladvisest kõrvale tõrjutud, kuna olid kuulunud N. Karotamme “meeskonda”. B. Kumm oli vabastatud Eesti NSV riikliku julgeolekuministri ametikohalt 1950. aasta jaanuaris. Märtsipleenumil süüdistati teda saamatuses 1949. aasta küüditamise läbiviimisel ja ta vabastati EKP KK Büroo liikme kohustustest.⁶ A. Resevi, kes oli alates 1944. aastast olnud Eesti NSV siseasjade rahvakomissar/minister, vabastamine võttis pisut kauem aega. Seda tehti lõpuks 4. detsembril 1950. aastal, mil EKP KK Büroo võttis vastu otsuse A. Resevi vabastamise kohta “seoses tõsiste poliitiliste vigadega tema töös”.⁷ Mõlemad, nii B. Kumm kui A. Resev, olid mõistetud sõjaeelses Eesti Vabariigis süüdi revolutsioonilises liikumises osalemise eest, aastatel 1924–1938 olid nad vangis. Seetõttu on mõistetav nende “mure”, et revolutsioonilises liikumises osalejatele ei pöörata piisavalt tähelepanu. I. Kābinil endal sellist revolutsioonilist minevikku ei olnud.

R. Tšernjajev ja P. Kalinnikov kirjutasid oma infomatsioonis, et B. Kummi ja A. Resevi sõnavõttudes esile toodu võetakse EKP KK Büros arutlusele.⁸ Nii ka tehti. 25. jaanuaril oli J. Anvelti ja H. Pöögelmanni küsimus EKP KK Bürool arutlusel. Kuna 12. jaanuaril 1956. aastal oli NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium otsustanud, et J. Anvelti ja H. Pöögelmanni “süüasjas” kuriteo koosseisu polnudki, siis otsustati nende hea nime taastamiseks keelata

⁵ R. Tšernjajevi ja P. Kalinnikovi informatsioon NLKP KK-le EKP 9. kongressil toimunud, 28.01.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 166.

⁶ Vt. E.-N. Krossi eluloolisi märkusi B. Kummi kohta 1950. aastal. – Akadeemia 2005, nr. 9, lk. 1952–1953.

⁷ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud E. Tarvel. Tallinn, 2002, lk. 578.

⁸ Samas, lk. 172.

ära 1952. aastal avaldatud “Eesti NSV ajaloo” levitamine, kus nimetatud EKP asutajaliikmed olid tembeldatud trotskistideks.⁹

Läti KP kongressil olid kohal NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna juhataja asetäitja F. Jakovlev ja sama osakonna sektorijuhataja V. Gorin.¹⁰ Nende informatsioonist selgub, et Läti KP kongressil oli oluliseks arutlusaineks põllumajandus, sealjuures maisikasvatus ja sellega kaasnevad probleemid. Infomatsioonis rõhutatakse, et mitmed sõnavõtjad kritiseerisid põllumajandusolusid ning ettevõetud meetmeid. Kriitiliste sõnavõttudega esinesid Läti NSV põllumajandusminister A. Nikonov, ülemnõukogu presiidiumi esimees K. Ozoliņš, eriti teravalt aga olevat Moskva emissaride arvates sõna võtnud Läti KP KK 2. sekretär V. Krūmiņš. Kriitikatele alla sattus samuti liiduvabariigi parteijuht J. Kalnbērziņš, kes olevat nõustunud ilma büroo otsuseta suurendama maisikasvatuse plaani 100 000 hektarilt 200 000 hektarini. Samal ajal tuli kongressil välja, et selle “soovi” maisikasvatuse plaani suurendamiseks oli Läti NSV parteijuhile üsna ühemõtteliselt esitanud NLKP KK aparaaditöötaja P. Vakulenko. Põllumajanduse kõrval¹¹ arutati ka tööstuse arengu küsimusi, kõneldi elamuehituse laiendamisest ning valiti uus Läti KP KK koosseis. Sinna kuulus kokku 118 inimest, 85 liiget ja 33 liikmekandidaati. Keskkomitee koosseisu valiti 14 naist (11,9%) ja 82 lätlast (69,5%).

Leedu KP 9. kongressi visiteeris NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna instruktor Štšegoljajev. Tema kokkuvõtlikust infomatsioonist¹² võib lugeda, et kongressil kritiseeriti liiga vähe parteijuht A.

Sniečkust, kes võttis ka ise sõna, kuid tegi seda Moskva kontrollija meelest pikalt, segaselt ja kohati arusaamatult. Oma sõnavõtus peatus Leedu parteijuht kaadriküsimusel, andes teada, et on “kaadriabi” küsinud Moskvast, kuid sellegipoolest edutatakse edasi ka kohalikku kaadrit. Nõrk olevat kongressil olnud ministrite nõukogu esimehe M. Gedvilase sõnavõtt, kes polevat tahtnud oma vigu tunnistada ega hinnanud Moskva abi väärikselt.¹³

Kokkuvõttes toimusid Balti liiduvabariikide parteikongressid siiski rahulikus õhkkonnas ning Moskvast polnud põhjust eriti muretseda – kõik tundus kontrolli all olevat.

Pärast 20. kongressi: suund vabamõtlemissaialustamiseks

25. veebruaril 1956. aastal NLKP 20. kongressil peetud N. Hruštšovi kõne kohta hakkasid ühiskonnas kohe levima mitmesugused kuulujutud. Kuna üksikasju ei teatud, siis kõneldi kõikvõimalikke versioone. Kuuldused, et “kõigi rahvaste kõige suurem sõber” on kõrgel parteifoorumil peaaegu et “rahvavaenlaseks” kuulutatud, mõjus šokeerivalt paljudele, eriti loomulikult kommunistide vanemale põlvkonnale, kelle maailmanägemuse üheks alustalaks oli olnud J. Stalin. N. Hruštšovi ettekande tutvustamine 7 miljonile kommunistile ja 18 miljonile kommunistlikule noorele ning arvukale “parteitule aktiivile” ei suutnud Kremlis jaoks ebameeldivaid vastukajasisid vältida. Kõige enam pingestus olukord aga Gruusia NSV-s.

Gruusias käsitleti 20. kongressil väljaõeldud mitte ainult poliitiliste emotsioonide kon-

⁹ K.-O. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist vahemängude ja sisseastumistega. Tallinn, 2005, lk. 306. Ajakirjandusele tuli öelda, et “tiraaz on otsas”. Eesti NSV TA Ajaloo Instituuti kohustati ette valmistama uut trükki juba 1956. aasta aprilliks, et see saaks ilmuda 1. juuniks 1956. Raamat ilmus siiski alles 1957. aastal. A. Resevi kohta aga niipalju, et temast saigi pensionipõlves aktiivne revolutsioonilise liikumise uurija.

¹⁰ F. Jakovlevi ja V. Gorini informatsioon NLKP KK-le Läti KP 14. kongressil toimunust, 28.01.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 41–49.

¹¹ Olukord Läti NSV põllumajanduses oli tegelikult NLKP KK-s 1956. aastal ka eraldi arutlusel, vähemalt viitab sellele 21. juunil 1956. aastal koostatud vastavasisuline KK aparaadi märgukiri (vt. lähemalt: RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 50–57).

¹² Štšegoljajevi informatsioon NLKP KK-le Leedu KP 9. kongressil toimunust, 7.02.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 70–77.

¹³ Vt. ka A. Sniečkuse aruannet NLKP KK-le, 7.02.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 92.

tekstis, vaid J. Stalini “paljastamist” hinnati rahvusliku alandusena keskvoimu poolt. See tõi endaga kaasa mitmeid protestiaktisioone, mis said alguse 4.–5. märtsil Thbilisis, Goris, Suhhumis ja Batumis ning kestsid 10.–11. märtsini. Kõige ulatuslikumad olid väljaastumised Thbilisis, kus rahvakogunemistel vaenati “reetureid” A. Mikojani, G. Malenkovi ja N. Hruštšovi ning toetati loosungit “Elagu uus valitsus eesotsas seltsimees Molotoviga”. 8. märtsil nõudis Gruusia KP KK hoone ette kogunenud 8000–10 000 inimest linnas lippude heiskamist, J. Stalini portreede väljatoomist ning ajakirjanduses tema kohta materjalide avaldamist.

Liiduvabariigi juhtkonnal ei jäänud muud üle kui need nõudmised täita. Järgmisel päeval oli aga Thbilisi keskväljakule kogunenud juba ligi 80 000 demonstranti, kes nõudsid 20. kongressi otsuste ülevaatamist ja N. Hruštšovi erruminekut. Hea sõnaga meenutati ka L. Beriat ja kutsuti üles, et Gruusia peaks NSV Liidust välja astuma. Moskva saatis demonstrantide vastu sõjaväe ja surus väljaastumised veriselt maha. Surma sai ühtedel andmetel 20 ja haavata üle 60 inimese. 10. märtsi ööl arreteeris Gruusia Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) 381 inimest, peamiselt tudengid ja kooliõpilased. Mujal Gruusias olid väljaastumised tagasihoidlikumad.¹⁴

Gruusias toimunu ei jäänud mõistagi Kremlis tähelepanuta. Olukorda Gruusias ja Gruusia KP-s arutati NLKP KK Presiidiumis ning 1956. aasta juulis võeti vastu ka eraldi otsus, mis andis toimunule “parteilise” hinnangu.¹⁵

Eestis, Lätis ja Leedus võeti N. Hruštšovi salajane kõne vastu hoopis rahumeelsemalt, mis on ka igati mõistetav – siin ei saanud J. Stalini “paljastamist” küll kuidagi käsitleda rahvusliku alandusena. Kuid arutelud kongressi suuniste üle pidid loomulikult toimuma kõikides, sealhulgas Balti liiduvabariikides.

Eesti NSV-s toimusid arutelud 4 linnas ja 21 maarajoonis, kusjuures 14 kokkusaamisel esinesid 20. kongressi delegaadid. I. Käbini informatsioonist NLKP KK-le selgub, et Eesti NSV-s võeti 20. kongressi otsused isikukultuse likvideerimisest vastu “suure heakskiiduga”. Moskvasse saadetud informatsioonis tuuakse ära ka olulisemad küsimused, mis kohtumistel esitati, ning need on küllaltki huvipakkuvad. Eestis tunti huvi Ida-Euroopa riikide vastu (Jugoslaavia küsimus, idablokis teostatud repressioonid jms.) ning küsiti ka otse: kas ei oleks aeg Stalin mausoleumist ära korjata? I. Käbin teatas omalt poolt, et kõigile küsimustele vastati, tuginedes N. Hruštšovi kõnele 20. kongressi salajasel istungjärgul.¹⁶

Pikema ülevaate 20. kongressi järgsest olukorrast Leedu NSV-s saatis A. Sniečkus Moskvasse 1956. aasta juuni alguses.¹⁷ Ka tema rõhutas mõistagi, et liiduvabariigis on N. Hruštšovi kõne saanud üldise heakskiidu osaliseks. Samas on A. Sniečkuse informatsioonis puudutatud ka mitmeid olulisi küsimusi, mida näiteks Eesti NSV parteijuht ei pidanud vajalikuks mainida. Leedu puhul oli oluliseks keeleküsimus. A. Sniečkus rõhutab, et paljudes instantsides on endiselt asjaajamiskeeleks vene keel ning leedu keel on tagaplaanile tõrjutud. Ühtlasi teatab Leedu parteijuht, et selle prob-

¹⁴ Vt. Gruusia sündmuste kohta 1953. aasta märtsis lähemalt: V. Kozlov. Neizvestnyj SSSR. Protivostojanie naroda i vlasti 1953–1985 gg. Moskva, 2006, lk. 234–264; J. Aksjutin. Hruščevskaja “ottepel”, lk. 171; W. Taubman. Hruštšov ja tema aeg, 2006, lk. 274.

¹⁵ NLKP KK Presiidiumi otsus “Vigadest ja puudustest Gruusia Kommunistliku Partei Keskkomitee töös”, 10.07.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul’te ličnosti Stalina na 20. s’ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 369–376. Gruusia KP “puudusi” arutati NLKP KK Presiidiumis juba varemgi, täpsemalt 21. juunil ja 5.–6. juulil 1956. aastal (samam, lk. 376). Nimetatud otsuse sõnastus oli küllalt trafaretne, kuid äramärkimist väärib kindlasti tõsiasi, et suuremat tähelepanu tuli pöörata kaadriavalikule, täpsemalt kohaliku kaadri edutamisele (sh. osseetide, abhaaside jt. rahvuste edutamist piirkondades, kus nad on enamuses). 1956. aasta märtsisündmuste üheks põhisüüdlaseks tehti aga “alatu vaenlane” L. Beria.

¹⁶ I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 19.03.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul’te ličnosti Stalina na 20. s’ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 408–409.

¹⁷ A. Sniečkus NLKP KK-le, 6.06.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul’te ličnosti Stalina na 20. s’ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 484–488.

leemi lahendamiseks on “hädavajalik NLKP KK autoriteetne abi”. Selgesõnaliselt taunis A. Sniečkus ka sissesõitnute üleolevat suhtumist leedu keelde, tuues näiteks I. Gontšarova, kes saatis NLKP KK koolide osakonda kirja, milles teatas, et muulastel pole mingil juhul vaja õppida leedu keelt, et sellega pole midagi peale hakata. Muidugi kõneles A. Sniečkus ka “kodanlike natsionalistide” tegevuse aktiveerumisest, välisraadiojaamade mõjust ja vajadusest teha tõhusat propagandat “iseseisva Leedu” kultuse väljajuurimiseks ühiskonnas. Kuid tema ülevaade oli selgelt sisukam I. Kābini üldisest jutust.

1956. aasta märtsis toimunud Tbilisi sündmused ja üldisemalt ühiskonnas ette tulev vabameelsus olid KGB ja selle tollase ülema I. Serovi jaoks samuti ohu märgiks. See sundis I. Serovi ka aktiivsemalt tegutsema, et ennetavaid meetmeid rakendada. 1956. aasta aprillis saatis ta NLKP KK Presiidiumi liikmetele A. Mikojanile ja M. Suslovile märgukirja, kus andis ülevaate KGB regionaalsetes asutustes tehtud kontrolli tulemustest – oblastites, kraides ja liiduvabariikides. Märgukirjas märgiti ühemõtteliselt, et julgeolekuorganid tegutsevad kohtadel vähese otsustavusega võitluses “vaenulike elementidega”. I. Serovi sõnul püüavad “vaenulikud elemendid” NLKP 20. kongressi otsuseid diskrediteerida ning kaasata nõukogudevastasesse tegevusse noori. Ühtlasi osutas KGB ülem, et paljud operatiivtöötajad on kaotanud “poliitilise teravuse töös” ning piirduvad eelkõige n.-ö. profülaktiliste meetodite rakendamise ega kasuta kriminaalvastustusele võtmist.¹⁸ Pole kahtlust, et KGB ülema I. Serovi käsutuses olev informatsioon näitas, et sisepoliitiline olukord oli NSV Liidus muutunud. Ilmekas joon oli tõepoolest ka teatav peataolek julgelokuorganites ja nende töötajate seas: pole kahtlust, et paljud kartsid repressiivseid meetmeid rakendada, sest see võis neile endile üsna kurvalt lõppeda.

Nimetatud I. Serovi kirjaga pidid tutvuma ka teised Kremli võimuladvikusse kuuluvad isikud, samuti oblastite, kraide ja liiduvabariikide parteijuhid. Kuid esilagu selle alusel mingeid meetmeid võtma ei hakatud.

Ka N. Hruštšov ei osanud ette näha, et tema isikukultust paljastav kõne leiab ühiskonnas nii laia kõlapinda. Mitmel pool käsitleti seda kui suunist J. Stalini aegse režiimi tõeliseks paljastamiseks. Pärast 20. kongressi leidis aset palju juhtumeid, kus avalikult võeti maha ja hävitati J. Stalini portreesid või büste, mis sageli kujunes “avalikuks huligaansuseks”. Üks selliseid näiteid oli ka Tallinna Telefonivõrgu parteiorganisatsiooni sekretäri Kavelitši käitumine – pärast N. Hruštšovi salajase ettekande tekstiga tutvumist läks ta koju ning põletas “ÜK(b)P ajaloo lühikursuse” ja J. Stalini raamatu “Suurest Isamaasõjast”.¹⁹

Sündmuste selline areng ja Kremli võimuladviku jaoks ootamatu vabamõttlemise puhang oli aga N. Hruštšovile vastuvõetamatu ning juba 1956. aasta kevadest hakati seda võimaluse piires takistama. N. Hruštšovi jaoks oli isikukultuse päevakorda tõstmine seotud mitte sooviga J. Stalini tegevust õiglaselt ja erapooletult hinnata, vaid ta pidas silmas hoopis omakasupüüdlikumaid eesmärke – need “paljastused” olid muu hulgas vahe relv Kremli võimuvõitluses ja aitasid lõppkokkuvõttes olulisel määral kaasa “vana kaardiväe” põrmustamisele ja tema enda ainuvõimu kindlustamisele. Isikukultuse “õigeks” tõlgendamiseks võeti 30. juunil 1956. aastal vastu NLKP KK otsus “Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamise kohta”, mis avaldati kiiresti ka ajakirjanduses.²⁰ Pikemalt sellel dokumendil peatumata, on siiski oluline rõhutada, et see oli sisult hoopis leebem kui N. Hruštšovi kõne ning oli mõeldud suuniseks kõigile, kes soovisid isikukultuse teemal sõna võtta. Kõikvõimalikud muud tõlgendused olid lubamatud.

¹⁸ N. Petrov. Pervyj predsedeľ KGB Ivan Serov. Moskva, 2005, lk. 168–169.

¹⁹ NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna märgukiri N. Hruštšovi ettekande tutvustamisest kommunistidele, kommunistlikele noortele ja parteitulele aktiivile, 13.04.1956. – Doklad N. S. Hruštševa o kul'te ličnosti Stalina na 20. s'ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 502.

²⁰ Vt. näiteks: Isikukultuse küsimusest. Tallinn, 1953, lk. 3–23. Tähelepanuvääriv fakt on see, et nimetatud brošüür anti trükki 21. juunil, s. t. üheksa päeva enne, kui võeti vastu kõnesolev NLKP KK otsus.

Moskva suunised Eestile: rohkem tähelepanu eesti keelele ja kohaliku kaadri edutamisele

Pärast 20. kongressi võeti NLKP KK aparaadis vaatluse alla Eesti NSV-s tehtav ideoloogiline töö. Eestisse saadeti järjekordne inspektorite brigaad,²¹ kes võttis oma töö tulemused kokku 1956. aasta juulis valminud märgukirjas “Mõnedest ideoloogilise töö küsimustest Eestimaa parteiorganisatsioonis”.²² J. Gromov, saates selle dokumendi laiali NLKP KK Presiidiumi liikmetele, teatas, et Eesti NSV-s on selles valdkonnas – ideoloogiatoos – tõsisid puudusi ning olukord pole paranenud isegi pärast NLKP 20. kongressi. J. Gromov tegi ettepaneku arutada ideoloogiatoe küsimusi Eestis eraldi EKP KK pleenumil.²³

Inspekterimist, mille sihiks pidi olema “anda praktilist abi Eestimaa KP KK-le ideoloogia töö küsimustes NLKP 20. kongressi otsuste realiseerimisel”²⁴, viisid läbi NLKP KK inspektor T. Kalinnikov ning KK osakondade instruktorid: propaganda- ja agitatsiooniosakonnast V. Talanov, teaduse, kõrgkoolide ja koolide osakonnast P. Žerebtsov, kultuuriosakonnast B. Kulešov ning liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonnast V. Zassorin. Kuigi märgukiri valmis juba 1956. aasta juulis, saadeti see EKP juhtkonnale tutvumiseks alles augustis. Seda tehti NLKP KK sekretariaadi otsusel.²⁵ Kahtlematult pidi see olema aluseks EKP KK pleenumi kokkukutsumisele.

Märgukirja sissejuhatuses viidatakse Eesti NSV edusammudele tööstuse ja põllumajanduse alal, kuid samas rõhutatakse, et 20. kongressi otsuseid viiakse ellu ebarahuldavalt ning suured puudujäägid on “ideoloogilise töö põhjalikus ümberkorraldamises”. Sellele järgnevad juba sellistes märgukirjades tavaliseks saanud formuleeringud: propaganda

nõrk side tegeliku eluga, juhtide vähenemine suhtlemine rahvaga, parteiorganisatsiooni kasin valvsus ideoloogiatoos jms. “puudujäägid”.

Kuid selliste üldiste fraaside kõrval on ka hoopis sisulisemaid näpuviibutusi. Nii märgitakse, et kolhooside loomisega ei “likvideeritud elanikkonna killustatust külade vahel”, mistõttu olevat parteitöös eriti hädavajalik “individuaalne lähenemine inimestele”. Moskva kontrollijad pidasid selle all silmas eelkõige selgitavaid vestlusi väikestele inimestegruppidele, mida aga Eestis väga vähe praktiseeritavat. Lühidalt – Moskva meelest ei pööra Eesti NSV juhtkond piisavat tähelepanu maa-elanikkonnale, mistõttu olevat märgatav osa sellest parteiorganisatsiooni mõju alt väljas. Nii levivatki maal kuuldused, et kolhoosid on ajutised ning inimestel on mõistlik hoolitseda oma individuaalse majapidamise, mitte ühismajandi käekäigu eest. Tõsise etteheitega tuuakse märgukirjas välja ka kolhoositöö madalat produktiivsust ning suutmatust suurendada põllumajandussaaduste tootmist.

Tähelepanuväärsed on ka Moskva etteheited selle kohta, et Eesti NSV-s ei pöörata piisavalt tähelepanu “liiduvabariigi rahvuslikele eripäradele”. Konkreetselt aga viidatakse faktidele, mis näitavad, et tehastes ja ettevõtetes viiakse kõik üritused läbi vene keeles ka siis, kui tööliste seas on märkimisväärsel arvul eestlasi. Märgukiri taunis samuti vene keele kasutamist liiduvabariiklikel nõupidamistel. Eraldi peatuti Narva probleemidel. Nimelt tõdeti märgukirjas, et ei saa kuidagi “pidada õigeks”, et juba kolm aastat ei edastata Narvas kohalikke, s. t. Tallinnast transleeritavaid raadiosaateid, vaid ainult Leningradi ja Moskva saateid. Narva parteikomitee süüks pandi, et kohalike eestlaste seas ei tehta mingisugust poliitilist selgitustööd “nende emakeeles”.

²¹ Põgusalt on selle tegevust puudutanud O. Kuuli. Vt. lähemalt: O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 70–71.

²² NLKP KK ja selle osakondade inspektorite märgukiri “Mõnedest ideoloogilise töö küsimustest Eestimaa parteiorganisatsioonis”, 16.07.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 182–190.

²³ J. Gromov NLKP KK-le, 16.07.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 181.

²⁴ RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 182.

²⁵ J. Gromov EKP KK sekretärile I. Käbinile, 22.08.1956. – ERAF, f. 1, n. 163, s. 2, l. 12. Vt. ka märgukirja teksti (samal, l. 13–20).

Tegelikult ongi kõnesoleva märgukirja põhilised etteheited seotud eesti keele väheses kasutamise ja kohaliku kaadri mittepiisava edutamisega juhtivatele kohtadele. Tõdetakse, et eesti keele vähene kasutamine on kohalikes elanikes tekitanud “õigustatud rahulolematuse”, soodustanud “kodanlik-natsionalistlike meeleolude” elavnemist ning nõrgendanud partei sidet rahvaga. Viimase tõestuseks on NLKP KK inspektorite meelest see, et partei ja komsomoli ridadesse astub vähe eestlastest töölisi. Tehases Volta on küll pooled tööliselised eestlased, kuid 120 kommunisti seas on vaid 16 eestlast.

Moskvas oldi veendunud, et ideoloogilise töö nõrkus Eestis NSV-s oli otseselt seotud vajakajäämistega kaadri valikul ja töölepaigutamisel. Osutatakse, et hoolimata sellest, et viimastel aastatel on paljud eestlased saanud kõrgema parteilise hariduse ja omandanud ka praktilise töö kogemused, ei ole EKP KK neid siiski suunanud juhtivale tööle liidubariigi ideoloogiaasutustesse. Seda vaatamata olukorrale, kus EKP KK aparaadis, linnakomiteedes, rajoonikomiteedes, Eesti NSV kultuuriministeriumis ja mitmetes teistes asutustes töötas Moskva inspektorite meelest küllalt inimesi, kes ei tule oma ülesannete täitmisega toime ega oska arukalt ideoloogiaküsimustega tegeleda. Sealjuures viidatakse, et näiteks kultuuriministri esimene asetäitja Nugis ei oska eesti keelt ega ole “üldse võimaline juhtima talle alluvat valdkonda”. Sama öeldakse ka EKP KK teaduse ja kultuuri osakonna juhataja asetäitja Pavlovi kohta, kes kohalikkude keelt oskamata ei saa ka täita talle pandud ülesannet – kontrollida loominguliste liitude ja kirjastuste tegevust Eesti NSV-s.

Märgukiri fikseerib samuti, et 28 venelast, kes töötavad linnakomiteede või rajoonikomiteede esimeste sekretäridena, oskab eesti keelt vaid 21 inimest.

Sellist olukorda hinnati märgukirja autori poolt ühemõtteliselt ebanormaalseks. Veel-

gi enam. Märgukiri ütleb selgelt, et olukorda, kus paljud partei-, ja nõukogude töötajad ning majandusjuhid ei oska eesti keelt, ei saa enam “edasi kannatada”, kuna see “nõrgendab juhtide sidet massidega ning annab toitu erinevatele natsionalistlikele meeleoludele”.

Lisaks tuuakse märgukirjas esile EKP KK nõrka tööd noortega ja puudusi komsomoliorganisatsiooni juhtimisel, mis väljenduvat noorte väheses tööerakendamises, kasvavas kuritegevuses, suurenenud piiriületamiskatsetes²⁶ ning kooliõpilaste nõukogudevastases tegevuses (noorte salaorganisatsioonide avastamine Viljandis ja Nõos). EKP KK polevat aga suutnud otsustavaid meetmeid rakendada, et tugevdada poliitilist kasvatusööd koolides.

Moskva inspektorite poolt leidis kritiseerimist veel ka EKP KK töö haritlaskonnaga, mida iseloomustati kui “süsteemitu ja ebaefektiivset”, sest sageli ei arvestata Eesti NSV eripära, tõsiasi, et paljud õpetajad, kirjanikud, kunstnikud näitlejad ja teised intelligentsi esindajad said oma hariduse “kodanliku korra tingimustes”. Viidatakse ka juhtivtöötajate vähestele kohtumistele haritlaskonna esindajatega. Näiteks olevat kirjanikud Moskva inspektoritele kurtnud, et EKP KK pöörab neile tähelepanu alles siis, kui nad on mõne “suure vea” teinud. Osa kirjanikkonna hulgas levivat ka ebaterved meeleolud ning M. Laossoni ja L. Rimmelga puhul ilmnevat soov Kirjanike Liit partei kontrolli alt välja tõsta. Lisaks ütlevad paljud kirjanikud, et Eesti NSV-s on levinud nihilistlik suhtumine sõjaeelse Eesti Vabariigi aegsesse kultuuri, ning viidatakse ka diskussioonile, mis leidis aset ajalehes Sirk ja Vasar.²⁷

Märgukirja autorid siiski ei nõustunud väitega, et Eesti NSV-s on ilmnenud varasema kultuuripärandi eitamine, mille tõestuseks olevat tõsiasi, et viimase viie aasta jooksul on avaldatud kohalike kirjastuste poolt u. 70 Eesti kirjandusklassikute raamatut kogutiraaziga 1,2 miljonit eksemplari. Samas aga märgiti ära, et “Eesti NSV ajaloos” on siiski

²⁶ Märgitakse ära, et 1955. aastal pages Rootsi TPI tudeng E. Hubel ja kaubalaevastiku madrus H. Halling jäi Norrasse. Nende põgenemiste kohta vt. lähemalt: J. Pihlau. Maapõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 58; J. Pihlau. Eestlaste põgenemised Läände: ärarühppajad I. – Tuna 2003, nr. 1, lk. 88.

²⁷ Vt. selle kohta lähemalt: O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s, lk. 74–81.

ebatäpseid formuleeringuid mõnede Eesti Vabariigi kirjanike töödele hinnangu andmisel ning liiduvabariigis on mitmete kirjanike mälestusmärgid põhjendamatult maha võetud. Samuti polevat EKP KK piisavalt tähelepanu osutanud faktile, et paljude kultuuri-mälestiste seisukord on ebarahuldav.

EKP KK-le pandi süüks ka vähest tegutsemist “kodanliku natsionalismi” ja kodanliku ideoloogia ilmingute paljastamisel, mis väljenduvat eelkõige selles, et ajakirjanduses ei paljastata piisavalt “Eesti kodanluse rahvavaenuliku poliitika olemust” aastatel 1918–1940 ning vajalikul määral ei leia valgustamist, milline oli “ajalooline tähtsus nõukogude võimu taastamisel 1940. aastal eesti rahva saatuses”.

Tähelepanuväärsed on ka Moskva kontrollijate lõppjärelused, mis soovitasid EKP KK-l ette võtta järgmist:

1. arutada EKP KK pleenumil eraldi ideoloogiaküsimusi, kujuures leiti, et selle parteifoorumi ettevalmistamisel on hädavajalik NLKP KK propaganda ja agitatsiooni, teaduse, kõrgkoolide ja koolide ning kultuuriosakondade abi;

2. tähelepanelikult üle vaadata ideoloogia valdkonna kaader, tugevdades seda korralikult ettevalmistatud inimestega, kes oskavad hästi kohalikku keelt ning tunnevad eesti rahva kultuuri ja olmet;

3. organiseerida eesti keele õpe partei-, nõukogude ja majandusnimestele, kes on Eesti NSV-sse tööle saadetud, ja võtta see tegevussuund ka vajaliku kontrolli alla.

NLKP KK instruktorite koostatud märgukiri on kindlasti tähelepanuväärne dokument, mis näitab, et 1953. aastal, pärast J. Stalini surma päevakorrale tõusnud “uue rahvuspoliitika” põhialused olid aktuaalsed veel ka 1956. aastal. Muidugi ei kõneldud enam L. Beriast kui selle poliitika elluvijast, kuid

vaieldamatult on oluline fakt, et Eesti puhul oli Moskva see, kes nõudis kohaliku kaadri edutamist ning eesti keelele suurema tähelepanu osutamist liiduvabariigi haldamisel.

1956. aasta oktoobris toimus ka märgukirjas nõutud EKP KK pleenum,²⁸ kus EKP KK 2. sekretäri L. Lentsmani ettekande alusel arutati ideoloogiatööd. I. Käbin ja tema lähikondlased suutsid oma alalhoidlikku liini jätkata ja anda “vastulööke selle kritiseerijatele”.²⁹ Üsna üldsõnaline oli ka I. Käbini poolt Moskvasse saadetud informatsioon pleenumil toimunu kohta.³⁰

I. Käbini “väikesed lahendamata praktilised küsimused”

Tollane Eesti NSV “valitseja” I. Käbin ise oli hoopis tagasihoidlikum. Tema suhtumist aitab mõista 1956. aasta aprillis Moskvasse saadetud dokument, mis kandis pealkirja “Märkmeid rahvuspoliitika küsimustest”.³¹ Selles raporteerib I. Käbin Moskvale, et “leninliku rahvuspoliitika ellurakendamine praktikas” on kaasa toonud “rahvaste sõpruse tugevdamise”, kuid sageli toidavad “väikesed lahendamata praktilised küsimused ja ebanormaalsed nähtused” siiski “kodanlik-natsionalistlike elementide” tegevust.³² I. Käbin toob järgnevalt välja kuus sellist “väikest küsimust”.

Esimesena osutab ta ebaõigele spetsialistide töölerakendamise korrale, mille järgi kõrgkooli lõpetanud suunatakse sageli NSV Liidu kõrgema hariduse ministeeriumi kaudu hoopis teistesse piirkondadesse tööle, hoolimata tõisasjast, et kõiki neid võiks koduliiduvabariigis tööle rakendada. 1956. aastal TPI lõpetanud 83 ehitusinsenerist 50 suunati teistesse piirkondadesse, samal ajal kui Eesti NSV-s vajati vähemalt 90 inseneri. Kokku aga lõpetas 1956.

²⁸ Vt. lähemalt pleenumi materjale: ERAF, f. 1, n. 4, s. 1939. Ülevaade pleenumi põhimomentidest on antud raamatus: O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s, lk. 70–73.

²⁹ Samas, lk. 73.

³⁰ I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 30.10.1956. – ERAF, f. 1, n. 211, s. 5, l. 121–127.

³¹ I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 26.04.1956. – ERAF, f. 1, n. 163, s. 2, l. 2–6. Oma saatekirjas märgib I. Käbin, et saadab F. Konstantinovi – küllap NLKP KK aparadiitöötaja – palvel “märkused rahvuspoliitika küsimustest ja abinõudest NSVL-i rahvaste sõpruse kindlustamiseks” (samas, l. 1).

³² I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 26.04.1956. – ERAF, f. 1, n. 163, s. 2, l. 2.

aastal TPI 343 spetsialisti, kellest mujale suunati 172 inimest. Käbin mainis, et samal ajal tuleb sageli ette ka selliseid juhtumeid, kui Eesti NSV-sse saadetakse spetsialiste, keda tegelikult ei vajata – näiteks 1955. aastal suunas NSV Liidu naftasaaduste ministeerium Eestisse tööle mitukümmend keemikut, mis tähendas seda, et samal aastal TPI lõpetanud 20 keemikut polnud võimalik tööle rakendada. I. Käbini meelest oleks mõistlik kohalikku keelt oskavaid spetsialiste rakendada Eestis, kuna mujal, hoopis teises keelekeskkonnas, võiks neil raskusi tekkida. Samas olukorras on mujalt Eestisse saadetud spetsialistid.

Teiseks viitab Eesti NSV parteijuht olukorrale, kus paljude tööstusettevõtete kesktaasemejuhtide (insenerid, tsehhiülemad, meistrid) seas on ülekaalus muulased, mis sageli raskendab juhtkonna suhtlemist töölistega ning takistab ka kohaliku kaadri edutamist.

Kolmanda probleemina toob I. Käbin esile Eesti NSV töölistkonna paljurahvuselisuse, mis tekitab raskusi poliitmassilise töö läbiviimisel ettevõtetes: koosolekuid tuleb pidada kas eraldi, või kui koos, siis kahes keeles. Mõlemad lahendused aga ei soodusta I. Käbini sõnul ühtekuuluvust erinevate rahvuste vahel. I. Käbini meelest oleks sobivaim lahendus tõlgitud sõnavõtude edastamine valjuhääldite või kõrvaklappide vahendusel. Ka mitmed Eesti NSV Ülemnõukogu liikmed olevat välja tulnud ettepanekuga, et ülemnõukogu istungjärgu sõnavõttud tõlgitaks erinevate rahvuste keeltesse ja et neid saaks kõrvaklappidega kuulata.

Neljandaks andis I. Käbin Moskvale teada, et seni on selgelt ebarahuldavalt populaarseeritud eesti rahvusliku kultuuri saavutusi teiste “vennasrahvaste” seas, pidades silmas eelkõige Eesti NSV autorite vähest tõlkimist teistesse NSV Liidu keeltesse. See tõdemus kehtis I. Käbini meelest ka muusika, kunsti teatri jt. kultuurivaldkondade puhul.³³

Viiendaks probleemiks I. Käbini jaoks oli Eesti NSV-s asuvate sõjaväelaste suhtumine kohaliku elanikkonda. “Õige” suhtumine

aitab EKP juhi sõnul kaasa “rahvaste sõpruse tugevnemisele”, kuid oma huligaanse käitumisega mõned sõjaväelased paraku siiski “solvavad kohalike elanike rahvuslikke tundeid”. Sõjaväelased suhtuvad üleolekuga rahvuslikku kultuuri ja keelde, korraldavad purjuspäi lööminguid avalikes kohtades, käituvad taktitult tüdrukute ja naistega, skandaalitsevad turul ja kauplustes jne. Rahvuslikku eneseväarikust aga peetakse kohe “kodanliku natsionalismi” ilminguks. I. Käbini sõnul on selline ebanormaalne olukord suuresti tingitud sõjaväeosade poliitorganite nõrgast kasvatusstööst, sest sõduritele ei selgitata “kuidas peavad end sõjaväelased ülal pidama kohalike elanike seas”. Eesti NSV parteijuht soovis, et sõjaväeosade juhte kohustataks parandama kasvatusstööd, lubades omalt poolt, et kohalikul tasandil tõhustatakse samuti selgitustööd, et kasvatada “usaldust ja austust” kohalikes elanikes Punaarmee ja laevastiku suhtes.

Lõpetuseks – kuuendaks, muretseb I. Käbin selle pärast, et kõikvõimalike standardite kehtestamisega on müügil kadunud rahvuslike nimetustega tarbekaubad, ka sel juhul, kui neid toodetakse tegelikult Eestis. Nii ei müüda Eesti NSV-s enam eesti nimetustega suite (seevastu on Kazbek, Belomorkanal) ega õlut. Kuid I. Käbin teab: meie Moskva õlle maitse on hoopis teine mis Moskvast. Kokkuvõttes tekitab see elanikkonnas arusaamatust ning mõistlik oleks lubada rahvusvabariikides kaupu välja lasta kohalike nimetustega.

Kohaliku kaadri küsimus Leedus ja Lätis

Kohaliku kaadri edutamise ja keeleküsimus oli 1956. aastal aktuaalne ka Läti ja Leedu NSV-s. Leedu puhul oli NLKP KK aparaadis 1956. aastal mitmeid kordi päevakorral kaadriküsimus, mis tipnes vastava kokkuvõtliku märgukirja koostamisega “Puudustest kaadri kasvatamisel Leedu parteiorganisatsioonis”.³⁴ Seda märgukirja NLKP KK Presiidiumi liik-

³³ Erandiks olevat I. Käbini sõnul Läti NSV, kus on isegi Eesti ooperit lavastatud.

³⁴ Štšegoljajevi ja Karpovi märgukiri NLKP KK-le “Puudustest kaadri kasvatamisel Leedu parteiorganisatsioonis”, 14.09.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 98–107.

metele laiali saates tödes NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonnajuhataja J. Gromov, et kuna nimetatud probleemi on juba mitu korda KK aparaadis arutatud, samuti juhitud Leedu parteijuhtide A. Sniečkuse ja V. Niunka tähelepanu sellele ning olukord pole paremaks läinud, siis oleks mõistlik Leedu KP KK Büroo liikmed või vähemalt nimetatud kaks juhtfiguuri kutsuda välja Moskvasse KK-sse. J. Gromovi arvates tuli seda kindlasti teha enne Leedu KP KK pleenumit, mis pidi toimuma 1956. aasta novembris.³⁵

Märgukirjas aga rõhutatakse, et Leedu KP juhtkond ei tegele piisavalt kaadri ettevalmistamise ja kasvatamisega (eriti toodi välja olukord põllumajanduses) ning suhtub liiga "liberaalselt" ametnikesse, kes ei tule oma ülesannetega toime. Märgitakse, et ei võidelda kiriku mõjuga, "vaenuliku propagandaga" ega ka "kodanliku natsionalismiga". Ühtlasi osutatakse üsna ühemõtteliselt haritlaskonnale kui ühiskonnakihile, kus on palju "eksinuid".³⁶ Suure tõenäosusega Leedu KP juhtkond Moskvasse ka kutsuti ja nendega vesteldi, kuid probleemi NLKP KK aparaadi tasandil siiski veel maha ei võetud.³⁷ 1956. aasta alguses saatis A. Sniečkus Moskvasse järjekordse ülevaate olukorrast liiduvabariigis, kus ta puudutas taas üsna põhjalikult kohaliku kaadri ja keeleküsimust, teatades, et lähiajal on plaanis ette võtta "ulatuslik kohalike rahvuslike kaadrite edutamine mitte ainult rajoonides, vaid ka liiduvabariiklikes organisatsioonides". Viimaste all pidas ta silmas ministrite nõukogu ja keskkomitee aparaati. Leedu parteijuht ei teinud saladust ka sellest, et kohaliku kaadri edutamise üheks takistuseks on asjaolu, et sissesõitnud ei ole sellest protsessist huvitatud, mistõttu on

vajalik NLKP KK Presiidiumi toetus selles küsimuses.³⁸ Siin viitab A. Sniečkus üsna selgelt 1953. aastale, kus NLKP KK Presiidium võttis vastu vastavad rahvuspoliitika otsused ja nende ellurakendamine Leedu NSV-s ei kohanud tõsist vastuseisu.

Läti NSV-s aga mindi hoopis kaugemale, kusjuures osaliselt saadi eeskujuga Eestist. Nimelt oli 1956. aasta oktoobris toimunud EKP KK pleenumil kohal olnud ka Läti NSV Ministrite Nõukogu asetäitja V. Kruminš, kes 12. novembril esitas aruande Läti KP KK Bürool Eesti NSV-s toimuva kohta. Läti parteijuhi J. Kalnbērziņš'i sõnul oli V. Kruminš võrrelnud Läti ja Eesti olukorda kohaliku kaadri edutamise seisukohalt vaadatuna ning leidnud, et Lätis on puudusi hoopis rohkem. See õhutanudki aktiivselt tegutsema.³⁹ 1956. aasta 19. novembril võetigi vastu Läti KP KK otsus "Mõnedest puudustest leninliku rahvuspoliitika läbiviimisel vabariigis", millele detsembris, täpsemalt 6. detsembril järgnes otsus "Läti ja vene keele õppimisest partei, nõukogude ja majandustöötajate poolt". Novembri lõpus võttis eraldi otsuse vastu ka Riia linnakomitee büroo ja see kandis pealkirja "Laiu elanikkonna kihte teenindavate töötajate läti ja vene keele õppimisest".⁴⁰

Kõigil neil ettevõtmistel oli N. Hruštšovi põhimõtteline heakskiit. 1956. aasta detsembris võttis N. Hruštšov vastu Läti NSV parteijuhi J. Kalnbērziņš'i, valitsusjuhi V. Lacise ja ülemnõukogu presiidiumi esimehe K. Ozoliņš'i. N. Hruštšovile anti ülevaate liiduvabariigi majanduse arenguperspektiividest, rõhutati vajadust migratsiooni ja suurettevõtete rajamist piirata. Samuti kõneldi kohalikku keelt oskava kaadri edutamise vajadusest.⁴¹

³⁵ J. Gromov NLKP KK-le, 14.09.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 97.

³⁶ Štšegoljajevi ja Karpovi märgukiri NLKP KK-le "Puudustest kaadri kasvatamisel Leedu parteiorganisatsioonis", 14.09.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 98–107.

³⁷ Sellele viitab J. Gromovi kiri NLKP KK sekretärile M. Suslovile, 7.12.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 98–108.

³⁸ A. Sniečkus NLKP KK-le, 6.12.1956. – Voennye arxivy Rossii. Vyp. 1. Moskva, 1993, lk. 261.

³⁹ J. Kalnbērziņš NLKP KK-le, 23.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 59–60. J. Kalnbērziņš püüab end nendest otsustest taandada ning jätta muljet, et tema pole nende taga. Kalnbērziņš'i informatsiooni põhjal teatas J. Gromov KK-le, et mitmed Läti NSV juhid on avaldanud ebaõigeid seisukohti, kusjuures mitmed läti keelt mitteoskavad juhid olevat juba avaldanud soovi, et neid Lätist ära kutsutaks (RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 58).

⁴⁰ O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s, lk. 73.

⁴¹ Istorija Latvii. 20. vek. Riga, 2005, lk. 370.

Balti küsimus Kremli pärast Poola ja Ungari sündmusi

Baltikumi küsimusega hakati nüüd Kremli võimuladvikus tööpoolest tõsisemalt tegelema. NLKP KK aparaadis – täpsemalt liiduvabariikide osakonnas – leiti, et viimasel ajal Balti liiduvabariikides aset leidnud “natsionalismi ilmingud” kujutavad endast teatud ohtu, kuna nendele ei anta liiduvabariikides vastulööki ning ka kohalike juhtkondade side rahvaga on tagasihoidlik. Mõne juhi arvates parandaks olukorda teatud kaadrivahetus, s. t. sissetoodud kaadri asendamine kohalikkude päritolu juhtidega. NLKP KK liiduvabariikide osakonna juhataja Gromov pani ette, et Balti liiduvabariikide iga liidriga – I. Kābini, A. Sniečkuse ja Kalnbērziņšiga – tuleks keskkomitees eraldi, ühekaupa vestelda.⁴² Samaks ajaks, 1956. aasta novembri lõpuks, oli Gromovi juhitava osakonna sektorijuhatajal Gavrilovil valminud ka eraldi märgukiri “Natsionalistlikest ja nõukogudevastastest ilmingutest Balti liiduvabariikides”, mis oli ühemõtteliselt initsieeritud Poola ja Ungari sündmustest.⁴³ Pole kahtlust, et see oli dokument, mille alusel tuli Balti liiduvabariikide juhtidega vestelda. Gavrilovi dokumendi võib jagada sisuliselt kaheks: esimeses osas kirjeldatakse “natsionalistlike ja nõukogudevastaste ilminguid”, kusjuures enim on juttu Leedust ja Eestist, seevastu Läti leiab tunduvalt vähem äramärkimist. Dokumendi lõpuosa aga püüab leida vastust küsimusele – miks nii on juhtunud?

Konkreetsete juhtumite kirjeldamisel on tegelikult võetud suures osas aluseks liiduvabariikidest laekunud informatsioon elanikkonna meeleolude ja “ebatervete ilmingute” kohta.⁴⁴ Märgukirja sõnul on natsionalismist nakatunud eelkõige Leedu ja Eesti üliõpilased,

kelle “nõukogudevastane” tegevus väljendus võimude meelest:

1. Ungari ja Poola sündmuste toetamises. See tuli selgelt välja Vilniuse Ülikoolis, kus levitati loosungit “Olgu tervitatud Ungari revolutsioon!”. 28. oktoobril Tallinna Polütehnilises Instituudis (TPI) toimunud üliõpilasõhtl avaldati ka selget toetust ungarlaste vabaduspüüdlustele (“Olgu tervitatud Budapest!”), “Elagu Ungari!” jms. loosungid) ja üks laborant olevat avaldanud arvamust, et kui midagi sarnast leiaks aset ka Eestis, siis oleks tema kohe valmis Toompead kaitsma.⁴⁵

2. Väljaastumised vene keele õppimise ja venelaste vastu. Vene keele õpetamise lõpetamist nõuti Vilniuse ülikoolis 28. oktoobril toimunud üliõpilaste konverentsil.

3. Üle-eestilise üliõpilasorganisatsiooni loomise kavades. Sellekohase ettepaneku olevat teinud 26. oktoobril TPI tudengid Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) üliõpilastele, et luua vastukaaluks komsomolile üliõpilasi ühendav ühiskondlik organisatsioon. Nimetatud ettepanek olevat leidnud ka positiivset vastuvõttu nii TRÜ-s kui ka Eesti Põllumajanduse Akadeemias (EPA).⁴⁶

4. Muudes “nõukogudevastastes väljaastumistes”, mille all peeti silmas eelkõige taas TPI üliõpilaste aktsioone: kolhoositöödelt tagasi saabudes oli tudengitel kaasas hernehirmutus, kaelas silt kirjaga “Ma poosin end üles, sest töö kolhoosis on väga raske”. Sõjaväelaagris aga olevat üks TPI tudeng endale kaela riputanud sildi järgmise tekstiga: “Poosin end üles, sest soldati elu on raske”. Teine üliõpilane aga olevat sõjaväelise tervituse asemel tõstnud käe “hitlerliku žestiga”. Ühtlasi rõhutatakse märgukirjas, et nii ülikooli juhtkond kui ka parteikomitee on nimetatud juhtumeid pigem naljategemiseks pidanud ning

⁴² J. Gromov NLKP KK-le, 28.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 202.

⁴³ Gavrilovi märgukiri “Natsionalistlikest ja nõukogudevastastest ilmingutest Balti liiduvabariikides”, 27.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 203–212.

⁴⁴ Ungari sündmuste vastukajadest Eestis vt. lähemalt: M. Tiitsaar. 1956. aasta Ungari sündmused ja Eesti. Bakalaureusetöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu, 2005 (käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus).

⁴⁵ Vt. tollal TPI tudengkonna meeleolude kohta: K.-O. Veskimägi. “Ühe päevaga sai kõik selgeks!”. Tagasipilk 1956. aasta sügisesse. – Rahva Hääli. 27.10.1992.

⁴⁶ Vt. tollal EPA tudengkonnas valitsenud meeleolude kohta: V. Malken. Ungari ülestõus Tartu tudengi silmade läbi. – Maaleht 16.11.2000.

“süüdlased” on jäänud õiglaselt karistamata.⁴⁷

Üliõpilaste võimuvastasuse kõrval loetleti märgukirjas üles veel mitmeid teisigi vastupanu vorme ja “ilminguid”. Tartu puhul on osutatud 27. oktoobriks, mil J. Kuperjanovi mälestusmärgi juurest avastati lendlehed, kuhu olid alla kirjutatud “Kuperjanovlased”. Samuti on ära märgitud lendlehtede levitamine Tartus 2. novembril ning Raplas, kus olivat leitud 5 lendlehte, mis kustusid üles relvastatud võitlusele. “Nõukogudevastasteks” kvalifitseeriti ka mitmed Tallinna koolide (Gustav Adolfi Gümnaasiumi, Tallinna Vene Gümnaasiumi, inglise kolledži) vilistlaste kokusaamised restoranides 1956. aasta oktoobri lõpus. Oktoobris saadeti Eestist Moskvasse NLKP KK-le ühe Tallinna õpetaja poolt kiri, milles tõdeti, et Eesti vabastati 1940. aastal küll kapitalistidest, kuid iseseisvust ei antud, mistõttu paljud eestlased on mures oma tuleviku pärast. Kirja autori sõnul oleks lahenduseks venelaste äraakutsumine ja Siberisse saatmine. Märgukirja autori sõnul pole sarnased meeolud Eesti haritlaste seas sugugi mitte haruldased. 1956. aasta augustis Elvas toimunud õpetajate nõupidamisel teatas üks osavõtja, et õpetajad on sunnitud valetama “heast elust kolhoosides ja olematust vabadusest”, mispeale saal reageeris heakskiiduga.

Leedu puhul on eriti esile tõstetud 1956. aasta novembri alguses hingedepäeva tähistamist Vilniuses ja Kaunases (üle 20 000 osavõtja), mis olevat kaasa toonud varasemate aastatega võrreldes hoopis rohkem “nõukogudevastaseid” aktsioone. Rahvas nõudnud Leedule vabadust (loosung “Andke Leedule vabadus!”), surnuaial lauldud Leedu iseseisvusaegset rahvushümni ning marsitud mööda KGB hoonest, hüüdes “Maha kommunistid!”. Leedus leidsid selgemat vastukaja ka Poola sündmused ja sealsed ümberkorraldused. Nimelt oli Poola Ühinenud Töölispartei 8. pleenumil vastu võetud otsus saata laiali väherentaablid põllumajanduskooperatiivid. Nii

ootavat ka Leedus paljud, et kolhoosid laiali saadetaks, ning mitmel pool müüakse oma vara maha ja püütakse Poolasse sõita.

Märgukirjas osutatakse ka tõsiasjale, et mitmed kohalikud kommunistid annavad oma käitumisega halba eeskuju. Konkreetsest viidatakse Leedu KP KK sekretärile V. Niunkale, kes sanktsioneeris Vilniuse Ülikooli otsuse viia sisseastumiseksamid läbi ainult leedu keeles, mistõttu olevat takistatud venelaste edasiõppimisvõimalused. NLKP KK dokument toob ära ka konkreetset arvud lõpetajate kohta: 1956. aastal lõpetas Leedu NSV-s keskkooli 9320 õpilast, nendest 2520 olid venelased või poolakad.⁴⁸

Parteilasele sobimatu käitumisega paistsid NLKP KK aparadi meelest Eestis silma ka L. Rimmelgas ja M. Laosson, kes n.-ö. isikukultuse hukkamõistmise kattevarjus avaldasid arvamust, et Eesti NSV-sse on toodud liiga palju venelasi.

Lätis toimunu leiab märgukirjas tõepoolest nappi äramärkimist. Tõsisema etteheite-na märgitakse vaid juhtumit, et kui Läti KP KK Bürool arutati vene keele õpetamise küsimust, siis mitmed liiduvabariigi juhtkonda kuuluvad isikud avaldasid mitteparteilisi seisukohti (E. Berklavs, K. Ozoliņš jt.).⁴⁹

Eraldi on esile toodud ka tõsiasi, et need inimesed, kel on võimalus välismaal käia, on kiitnud tagasi tulles “kapitalistlikku” korda.

Gavrilovi märgukirja lõpuosa on pühendatud nende põhjuste väljatoomisele, mis tema arvates on kaasa aidanud “natsionalistlike ja nõukogudevastaste ilmingute” levikule Balti liiduvabariikides. Esmase vajakajäämisena tuuakse märgukirjas esile liiduvabariikide partei- ja nõukogudevastaste mitteotsustavat tegevust nende “ilmingute” vastu võitlemises, leplikkust ning õigete poliitiliste hinnangute andmata jätmist. Eeltoodule lisandub nõrk poliitiline selgitustöö rahva seas ja šabloonse propaganda, mis ei arvesta Balti liiduvabariikide eripäradega – n.-ö. kodanliku ideoloogia

⁴⁷ Gavrilovi märgukiri “Natsionalistlikest ja nõukogudevastastest ilmingutest Balti liiduvabariikides”, 27.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 203–206.

⁴⁸ Samas, l. 208.

⁴⁹ Samas.

suure mõju ja välisraadiojaamade survega.

Kuid puudusena tuuakse välja ka see, et liiduvabariikide juhtkonnad ei arvesta erinevate piirkondade rahvuslike eripäradega. Esijoones peeti siin silmas Leedut, kus 10–12 maarajoonis elas ligi 300 000 poolakat, kusjuures ühegi rajooni parteikomitee juhiks ei ole poolakas (rajooni täitevkomiteede esimeeste seas oli 2 poolakat). Analoogne olevat ka olukord kolhoosiesimeestega, kui sageli on majandijuhtideks kas venelased või leedulased ning ka rahvale mõeldud loenguid peetakse tegelikult kas leedu või vene keeles.

Kuid rahvusliku kaadri küsimus ei olnud kitsalt ainult poolakatega seotud.

Tegelikult leiti 1956. aasta novembris Kremli võimuladvikus, et Balti liiduvabariikide sisepoliitiline olukord on pingestunud ka seetõttu, et liiduvabariikides tervikuna on kohaliku kaadri osatähtsus liiga väike. Märjukirjas tuuakse ära ka konkreetsed arvud, mis näitavad, et Leedu parteiorganisatsioonis oli leedulaste osatähtsus 46,6%, Eestis oli kohalikke kommuniste 44,6% ja Lätis oli see näitaja koguni 32%. Tõsiseks vajakajäämiseks loeti parteialgorganisatsioonide vähesust ettevõtetes ja ühismajandites. Märgitakse, et 1. oktoobri 1956. aasta seisuga oli Eestis 863 kolhoosi, kusjuures algorganisatsioone ei olnud 470 ühismajandis; Leedu puhul olid samad näitajad vastavalt 1818 ja 810 ning Lätis 1384 ja 232.

Etteheitena osutati märjukirjas ka liiduvabariikide nõrgale tööle komsomoliga, mis Eesti NSV puhul tähendas seda, et viimase kolme aasta jooksul olevat kommunistlike noorte arv vähenenud 10%. Märjukirja lõpuosas on peatunud elanikkonna igapäevasel toimetulekul. Tõdetakse, et elanike kirjadest ja vestlustest tuleb selgesti välja rahva rahulolematu, sest elujärg paraneb liiga aeglaselt, paljude tööliste palgad on väga väikesed ja kõikvõimalikud kommunaalmaksud seevastu liiga kõrged. Elanike probleemidega aga ei tegelda liiduvabariikides piisavalt ei ettevõtte ega ka teistel tasanditel.⁵⁰

Aasta lõpp: partei kurss piiratud repressioonidele

I. Serovi kevadine märjukiri ei jäänud siiski lõplikult kalevi alla, vaid sai oma jätku 1956. aasta novembri alguses ehk siis ajal, mil Kremli võimuladvik oli silmitsi Ungari kriisiga, mis tõstis uuesti olulisemalt päevakorradele ka NSV Liidu sisepoliitilise olukorra. Juba 3. novembril 1956. aastal saatis I. Serov NLKP KK Presiidiumile uue märjukirja, milles teatas, et Balti liiduvabariikides ja Ukraina lääneoblastites on elavnenu "natsionalistlikud kontrrevolutsioonilised elemendid". Sealjuures rõhutati eriti, et aktiivust näitavad üles asumiselt ja vangilaagritest tagasi pöördunud endised karistuslased. I. Serov pidas kujunevat sisepoliitilist olukorda üsna plahvatusohtlikuks ning tegi ettepaneku anda KGB käsutusse mobiilsed sõjaväesalgad, et kasutada neid vajadusel korra tagamiseks juhtudel, kui "tekivad üksikud nõukogudevastased ilmingud". I. Serov soovis nende salkade (1800–2000 meest) paigutamist Balti liiduvabariikidesse, Ukrainasse, Taga-Kaukaasiasse ja teistesse võimalikesse ohupiirkondadesse.⁵¹

Seekord ei jäänud I. Serovi initsiatiiv vastuseteta. 10. novembril 1956. aastal võttis NLKP KK Presiidium vastu otsuse, millega I. Serovi kohustati formeerima eripolk asukohaga Baltikumis. Sama otsusega aga kohustati N. Beljajevit, J. Furtsevat, P. Pospelovit, P. Ivašutinit ja R. Rudenkot, arvesse võttes presiidiumi istungil aset leidnud arvamustevahetust, töötama välja abinõud tõkestamiseks kõikvõimalike "nõukogudevastaste ja vaenulike elementide" võimalikud väljaastumised. Nii lasti käiku kõigile parteiorganisatsioonidele adresseeritud NLKP KK salajase ringkirja ettevalmistamine.

Pärast NLKP KK Presiidiumi 10. novembri istungit lülitus sellesse protsessi Leonid Brežnev. 21. novembril esitatigi juba NLKP Keskkomiteele kirja projekt, kusjuures nüüd oli esitatute nimekirja eesotsas L. Brežnev, temale järgnesid Furtseva, Beljajev, Pospelov, Rudenko ja Ivašutin. Kuid esitatu ei rahuldanud NLKP KK Presiidiumi liikmeid. 6. det-

⁵⁰ Samas, l. 210–211.

⁵¹ N. Petrov. Pervyj predsdatel' KGB Ivan Serov, lk. 169.

sembril 1956. aastal arutati kirja projekti presiidiumi istungil ning otsustati, et seda tuleb täiendada. Selle ülesande sai endale moodustatud komisjon eesotsas L. Brežneviga, kuhu nimetati veel G. Malenkov ja A. Aristov. Lisaks kirja sõnastuse parandamisele tuli nimetatud komisjonil koostada ka seaduse projekti tekst, mis näeks ette nende inimeste süüasjade juurdluse ja menetlemise korra, kes olid seotud nõukogudevastase tegevusega.⁵² NLKP KK Presiidiumi istungil rõhutati, et kirja täiendamisel “tuleb seda tugevdada parteilises osas”. Kui aga jutuks tulid sunnitöölaagritest vabastatud, siis teatas N. Hruštšov, et paljud laagrisolijad ei väärigi vabastamist.⁵³

Kirja tekst oli uuesti NLKP KK Presiidiumis arutelul 14. detsembril, kus tehti selles viimased parandused ja täpsustused. Pärast lõplikku redigeerimist võeti kiri lõpuks vastu 19. detsembril 1956. aastal pealkirja all “Parteioorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste, vaenulike elementide väljaastumiste tõkestamiseks”.⁵⁴ Otsuse teine punkt kõlas ühemõtteliselt ja selgelt – kiri tuleb läbi arutada kõigis partei algorganisatsioonides üle terve NSV Liidu.⁵⁵

Kirja sissejuhatuses märgitakse, et NLKP KK pöördub kõigi kommunistide poole, et “juhtida partei tähelepanu ja mobiliseerida kommunistid” tugevdama poliitilist selgitustööd massides tõkestamaks “nõukogudevastaste elementide” viimasel ajal aktiveerunud tegevust seoses rahvusvahelise olukorra “mõningase” pingestumisega.⁵⁶ Rahvusvahelise olukorra pingestumise all mõisteti eelkõige loomulikult Ungari sündmusi.

Kirjas kõneldakse “vaenulikust rahva-

rääpsust” ja nõutakse otsustavate meetmete rakendamist, “raudse distsipliini” taastamist parteis jne. Tähelepanu juhitakse ka parteioorganisatsioonide “suurtele vigadele” komso-moli- ja noorsootöö juhtimisel. Rõhutatakse, et mitmete linnade – Moskva, Sverdlovski, Kaunase ja Tallinna – kõrgkoolides on esinenud otseseid “nõukogudevastaseid ja natsionalistlikke väljaastumisi”. Eraldi pööratakse kirjas tähelepanu Leedu ja Eesti tudeng-konna tegevust aktiveerinud “nõukogudevastaste elementide” tegevusele. Sealjuures tuuakse ära ka nende “elementide” vaenuliku tegevuse põhisuunad nimetatud Balti liidu vabariikides:

- kodanlik-natsionalistlike nõudmiste esitamine;
- rahvusliku vaenu õhutamine;
- Ungari “kontrrevolutsionääride” tegevuse heakskiitmine;
- üleskutsed komso-moli likvideerimiseks ja selle asendamiseks rahvuslike organisatsioonidega;
- nõukogudevastaste lendlehtede levitamine.⁵⁷

NLKP KK 17. detsembri parteioorganisatsioonidele adresseeritud kirja puhul on aga oluline meeles pidada, et tegemist ei olnud ainult parteilise dokumendiga, vaid laiemas vaates tegelikult dokumendiga, mis käivitas tollases Nõukogude ühiskonnas uue repressioonidelaine. See kiri oli ühtlasi tegevusjuhiseks ka NSV Liidu õiguskaitseorganitele ja KGB-le. Kuni 1956. aasta hilissügiseni oli Kremlis juhtkond teostanud sisepoliitikas suhteliselt pehmet poliitikat, mis väljendus ka selles, et ei olnud ühtset tegevusjuhist režiimivastaste väljaastumiste kvalifitseerimisel

⁵² Samas, lk. 170.

⁵³ NLKP KK Presiidiumi istungi protokoll, 6.12.1956. – Prezidium CK KPSS. 1954–1964. Černovye protokol'nye zapiski zasedanij. Stenogrammy. Postonovlenija. T. 1. Moskva, 2003, lk. 212–213. Kirja täiendamiseks anti komisjonile aega 3, seaduse eelnõu koostamiseks aga 6 päeva.

⁵⁴ Vt. kirja teksti: NLKP KK kiri “Parteioorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste, vaenulike elementide väljaastumiste tõkestamiseks”, 19.12.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul'te ličnosti Stalina na 20. s' ezde KPSS, lk. 393–401.

⁵⁵ NLKP KK Presiidiumi otsus, 19.12.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul'te ličnosti Stalina na 20. s' ezde KPSS, lk. 393.

⁵⁶ NLKP KK kiri “Parteioorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste, vaenulike elementide väljaastumiste tõkestamiseks”, 19.12.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul'te ličnosti Stalina na 20. s' ezde KPSS, lk. 393–394.

⁵⁷ Samas, lk. 398.

ja menetlemisel. 19. detsembri kiri lõpetas selle pehme perioodi ja kõhklused – suund võeti selgelt n.-ö. kruvide kinnikeeramisele. Vaieldamatult olid siin põhjuseks Ungari ja Poola sündmused, mis leidsid NSV Liidu siseselt ootamatult laialdast vastukaja. See oli Kremli juhtkonnale selge ohu märk ning “vabameelsuse” edasise laiendamise vastu otsustati kasutada juba vana ja äraproovitud meetodit – repressioone. Sealjuures ei peetud loomulikult silmas tagasipöördumist Stalini aega.

1956. aasta lõpus andis partei loa piiratud repressioonide teostamiseks. Karmide meetmete loetlemise järel tuletati meelde, et karistada tuleb ikka “tõelisi” süüdlasi, mitte juhuslikke kaasajooksikuid. Tegelikult osutas see 19. detsembri kiri ka kindlatele ühiskonnagruppidele (n.-ö. riskigruppidele), kellele tuli eriti tähelepanu pöörata. Nendeks olid loominguiline intelligents ja üliõpilased – see-ga need ühiskonnakihid, kes etendasid olulist rolli Ungari sündmuste ajal.⁵⁸ Ka NSV Liidu siseselt olid vastukajad ungarlaste vabaduspüüdlustele olnud kõige ulatuslikumad just nimetatud ühiskonnakihtides. Teisalt olid võimud huvitatud sellest, et üliõpilaste ja haritlaste teisitimõtlemine ei liituks tööliste rahulolematusega. Tähelepanuväärne on tõsiasi, et 1956. aasta detsembris toimunud NLKP KK pleenumil võeti vastu otsus töönormide alandamiseks, mis sisuliselt tähendas palgatõusu töölistele. See abinõu pidi tasandama töölistes kasvavat rahulolematust.⁵⁹

See kiri oli mõistagi ka suuniseks KGB-le. 29. detsembril 1956. aastal andis NSV Liidu KGB välja korralduse, mis kohustas kohalike julgeolekuorganeid rakendama meetmeid agentuur-operatiivtöö tõhustamiseks sihiga välja selgitada ja tõkestada “kodanlike nationalistide, trotskistide, terroristide ja teiste

vaenulike elementide” organisaatorite ja õhujärglaste tegutsemine.⁶⁰ Ka Leedu KGB ülem kindralmajor K. Liaudis kirjutas hiljem oma aruandes, et NLKP KK 19. detsembri kiri etendas “väga tähtsat rolli” julgeolekuorganite tõhustamisel ja aitas koos üleliidulise KGB direktiiviga anda tšekistidel “õiglasemat hinnangut vaenulikele ilmingutele, enesekindlalt ja otsustavalt töötada nõukogudevastaste elementidega kujunenud olukorras”.⁶¹

See oli selge märk ka sellest, et I. Serovi suund kruvide kinnikeeramisele leidis Kremli kõrgemas võimuladvikus heakskiitmist. N. Hruštšovi toel 1954. aastal KGB etteotsa saanud I. Serov oli jäiga kursi pooldaja ka välispoliitikas. See tuli eriti ilmekalt esile just Ungari ülestõusu ajal. Kui 1. novembril 1956. aastal Ungari sündmustikku arutati NLKP KK Presiidiumis, siis oli KGB juht see, kes nõudis “otsustavate meetmete” rakendamist ja tema väljapakutud lahendus oli ühemõtteline: “Riik tuleks okupeerida.”⁶²

Ta ei pooldanud ka tollase NSV Liidu siseministri N. Dudorovi ettepanekut GULAG-i süsteemi reorganiseerimiseks. Siseminister tegi ettepaneku, et enamik karistuslaseid võiks kanda karistust mitte sunnitöölaagris, vaid vangilaagris. Samuti leidis ta, et sobilik oleks süüdimõistetud panna karistust kandma selles piirkonnas, kus ta süüdi on mõistetud. Sellised “läänelikud” ettepanekud olid I. Serovile vastuvõetamatud, kusjuures tal oli ka Kremli võimuladvikus tugev toetaja – L. Brežnev, kes tegeles selle küsimusega partei liinis. I. Serovi kursi kiitis heaks ka N. Hruštšov. N. Dudorovi ettepaneku vastustajad olid veendunud, et laagrisüsteemi likvideerimisega kaoks ära selline tõhus ümberkasvatamisvahend nagu “ühiskondlikult kasulik töö”. Lisaks leiti, et karistuslase paigutamine vangilaagritesse näitaks, et NSV Liidus on tohtul arvul kin-

⁵⁸ Vt. täpsemalt tolaeagsete suunamuutuste kohta repressiivpoliitikas: E. A. Papovjan. Učastie Verxovnogo Suda SSSR v vyrabotke repressivnoj politiki 1957–1958. – Kornj travy. Sbornik statej. Moskva, 1996, lk. 54–72

⁵⁹ V. Kozlov. Neizvestnyj SSSR, lk. 272.

⁶⁰ N. Petrov. Pervyj predsedatel' KGB Ivan Serov, lk. 171, viide 3.

⁶¹ Leedu NSV KGB ülema K. Liaudise aruanne Leedu KP KK esimesele sekretärile A. Sniečkusele, 29.04.1957. – Acta Slavica Iaponica. Tomus 23, lk. 227–228. (D. Wolfi publikatsioon “The KGB Reports from Lithuania”).

⁶² Prezidium CK KPSS. 1954–1964, lk. 194.

nipidamiskohti, mis mõjuks aga rängalt sotsialistliku riigi mainele.⁶³

Kokkuvõttes viis see kurss tegelikult repressioonide tugevnemisele NSV Liidus ja just “ajaloolisele” 1956. aastale järgnes aasta, mil N. Hruštšovi valitsemisajal represseeriti kõige rohkem inimesi “kontrevolutsiooniliste” kuritegude eest. Repressioonide arvu kasv oli selgelt täheldatav juba 1957. aasta esimestel kuudel.⁶⁴ Seda tendentsi kinnitavad ka julgeolekuorganite ametlikud andmed 1950. aastatest, mille järgi mõisteti KGB poolt kontrevolutsioonilistes kuritegudes süüdi järgmisel arvul inimesi: 1954 – 2142, 1955 – 1069, 1956 – 623, 1957 – 2498, 1958 – 1545 ja 1959 – 992.⁶⁵

Kokkuvõtteks

1956. aasta sündmustiku puhul väärivad üldisemas plaanis ülerõhutamist järgmised momendid.

20. kongressi ja isikukultust paljastava N. Hruštšovi kõne puhul on oluline meeles pida, et tegemist ei olnud kavakindla plaaniga anda J. Stalini aegsele režiimile õiglast hinnangut, vaid selle protsessi algataja jaoks oli tähtsal kohal oma võimupositsioonide kindlustamine. Tõsiasi, et isikukultust paljastav kõne leidis NSV Liidu siseselt ja rahvusvahelisel areenil nii ulatuslikku vastukaja, tuli Kremli võimuladvikule ootamatult. Sellega ei arvestatud ja järgnevalt hakati järk-järgult n.-ö. kaotatud positsioone tagasi võitma ja ühiskonda uuesti suukorvistama. Sisepoliitiliselt viis see selleni, et partei poolt sanktsioneeriti aasta lõpus piiratud repressioonide rakendamine ning välispoliitikas jõuti veelgi kaugemale – 1956. aasta novembri alguses lämmatasid Nõukogude tankid ungarlaste vabadusepüüdlused.

Baltikumi jaoks on 1956. aasta tähelepanuväärne eelkõige seetõttu, et üllataval kombel polnud selleks ajaks veel kõrvale heidetud 1953. aastal L. Beria eestvedamisel impeeriumi

ääreliiduvabariikide suhtes teostama hakatud “uue rahvuspoliitika” põhimõtteid, endiselt oli üsna selgelt päevakorral tähelepanu osutamine kohalikele keeltele ning rahvuskaadri edutamine juhtivatele kohtadele. See on selge tunnistus, et 1953. aastal oli “uue rahvuspoliitika” üks toetaja olnud N. Hruštšov, kes hiljem selles konteksti ei võtnud L. Beria nime suu sissegi. Erinevalt 1953. aastast ei võetud aga kolm aastat hiljem ette tõsisemaid meetmeid nende suuniste ellurakendamiseks. Pikemas perspektiivis vaadatuna lõppes see poliitika 1959. aastal puhastusega Läti NSV juhtkonnas. 1956. aasta näitel võib kindlasti osutada tõsiasi, et kõige alalhoidlikumalt tegutses suhetes keskvõimuga Eesti NSV parteijuht I. Kabin, seevastu hoopis sõnakamalt kõnelesid Moskvaga Läti ja Leedu juhid.

Poola ja Ungari sündmused leidsid kolmes Balti liiduvabariigis, eriti Leedus ja Eestis, küllalt ulatuslikku vastukaja. Baltikumis toimunud käsitleti Kremli üsna tõsise ohuna ning pole kahtlust, et siinsed sündmused ajendasid võime repressiivsemad meetmeid rakendada. Kuid kokkuvõttes ei olnud Baltikumi jaoks 1956. aasta kindlasti mingi eriline murranguaasta. Tõsi, Ungari ülestõusu mahasurumine oli ka eestlaste, lätlaste ja leedulaste jaoks selge märk, et nõukogude võim jääb püsima.

Artikkel on valminud ETF-i grant 5715 raames.

Tõnu Tannberg

(1961)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal. Ajaloodoktor (1996). Praegu Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli dotsent ja riigiarhivaari nõunik. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltikumi sõjaajalugu 18.–20. sajandil, esimene eestikeelne ajaleht ja poliitilised olud Nõukogude Eestis.

⁶³ I. Serovi märgukiri L. Brežnevile, 10.05.1956. – Reabilitacija: kak eto bylo. T. II. Moskva, 2003, lk. 87–89.

⁶⁴ W. Taubman. Hruštšov ja tema aeg, lk. 289.

⁶⁵ N. Petrov. Pervyj predsdatel' KGB Ivan Serov, lk. 172.

Kuidas parandada elu Eestis – 1943. a. variant

Sirje Annist

Käesolev artikkel on jätkuks 1994. a. Kultuuris ja Elus, nr. 1–2 ilmunud lühitutvustusele “Kahtlaste leitud paberite lugu proloogi ja epiloogiga. Saksa okupatsiooni aegne autonoomiakava”. Tegemist on kusagil Tartu maantee kandis lammutatud maja pööningult leitud ja 1981. a. Ajaloomuuseumi toodud saksakeelse dokumendipakiga.¹ Kultuuris ja Elus publitseeriti sellest leiust pealkirjata märgukiri 27.02.42, mis oli koostatud tole-aegses Eesti Omavalitsuses majandusdirektor Alfred Vendti (1902–1986) tellimusel ja mida võib pidada Eestile taotletud tagasihoidlikuks autonoomiakavaks. Paberite külge kinnitatud pliiitsikirjas lehekeselt ilmneb, et Vendt pakus enne Litzmannile esitamist seda tutvumiseks Eesti Omavalitsuse juhile Hjalmar Mäele (1901–1978), Mäe aga keeldus nii kahtlase asjandusega tegelemast.² Tegelikult koostati märgukirju ja memorandumeid vähemalt Eesti Omavalitsuse ringkondades sageli, nagu on meenutanud kohtudirektor Oskar Öpik (memuaaride autorina Mamers) (1895–1974)³; si-

sedirektor Oskar Angelus (1892–1979)⁴ ja juba nimetatud Hjalmar Mäe.⁵ Okupatsioonivõim lasi sel stoiliselt sündida, sest tõsiselt neid ei võetud.

Nendest tagasihoidlikest “memooriatest” näib eraldi seisvat sama dokumendipaki lõpus olev “Raport poliitilisest kriisist ning selle tagajärgedest Eestis”,⁶ mis on koostatud kindralkomissari propagandaosakonnas 22. mail 1943. Autorit tähistav märgis *O/Eb* pole *Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes*’i ja *Bundesarchiv Berlin*’i andmetel kindlaks tehtav. (Kontrollimise eest 2005. a. septembris võlgnen tänu Henning v. Wistinghausenile, aga see kõik ei välista lõplikult lootust, et autor kuidagi siiski selgub.) Niisiis on tegemist propagandaosakonna egiidi all valminud ülevaatega olukorrast Eestis 1943. a. kevadel, kui usk Saksamaa võitu polnud pärast pahaendelisi tagasilööke Stalingradi all ja Tuneesias enam valdav (Tunis kapituleerus 5. mail 1943 ja “Raportis” sellele juba viidatakse). Koostaja on äärmiselt kriitiline – ilmselt ei olnud ta kohalik ega pidanud kartma, et ta enekuulmatute ettepanekute eest vastutusele võetakse, samal ajal sõltus ta mujalt tulnuna talle edastatud infost. Järgnevas lühianalüüsis püüan selgitada, kust informatsioon oli saadud ja milline see oli. Vaatlemata jäävad “Raporti” kultuuriteoreetilised vaated ja nende seos natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga.

Autor on hoolikalt kasutanud Eestis käibivaid seisukohti, omaks võttes selle osa kohaliku juhtkonna hoiakud, kes on baltisakslaste siinses elus osalema kippumise vastu (Rosen-

¹ Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 116, n. 5, s. 126, “Saksa okupatsiooni aegsed ülevaated poliitilisest olukorrast”.

² 1994. a. ülevaates arvasin, et ta oli lihtsalt arg, aga võib-olla põhjendab tema tõrksust ka mälestustes toodud värvikas kirjeldus, kuidas Saksa vägede sissetungil Balti riikidesse olevat Leedu peaministri ettepanek läbirääkimisteks Saksa vägedega Hitlerit nii vihastanud, et ta tegi korralduse lükata Balti riikide iseseisvuse küsimuse otsustamine edasi sõja lõpuni, varasemaid samme sel eesmärgil loetakse Saksa riigile vaenulikeks, ja kuna Mäe olevat samuti sõja algpäevil teinud ettepaneku taastada diplomaatilised suhted Eesti Vabariigi ja Saksamaa vahel, reageeriti sellele Gestapos väga ägedalt ning Mäe kohustus kähku “mitte ette võtma taotlusi Eesti iseseisvuse taastamiseks enne määratud tähtpäeva”. Vt. H. Mäe. Kuidas kõik toimus. Minu mälestusi. Matrix, 2005, lk. 178.

³ O. Mamers. Häda võidetuile. Kirjastus EMP, Stockholm, 1958, lk. 236, 262.

⁴ O. Angelus. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Olion, Tallinn, 1995, lk. 248.

⁵ H. Mäe. Kuidas kõik toimus, lk.156.

⁶ Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 116, n. 5, s. 126, l.17–35, “Bericht über die politische Krise in Estland und ihre Folgerungen”.

berg, Litzmann ja Mäe on selgelt nende vastu, Angelus ja Vendt on tolerantsemad, leides, et nad tunnevad kohalikku tausta paremini).

“Raporti” sissejuhatavas osas “Otsustava tähtsusega vastuolud” määratleb autor oma (tol ajal väga olulise) hoiaku eestlaste rassilise “vastuvõetavuse” suhtes, rõhutades, et alahindav suhtumine pärineb baltisakslastelt. Baltisakslaste seisundi kohalikus võimuruumis on autor endale ka selgeks teinud, viidates, et natsionaalsotsialism pole neile mitte iseendast omane, vaid erinevate ideoloogiate kasutamine on nende tavaline, ammu sisseharjunud taktika siinsete võimude vahel manööverdamiseks. Eestlaste “klassifitseerimisel” toetub autor ilmselt OV juhtide seisukohtadele, kes tollal väidavad, et kultuurilt ja keelelt on eestlased peaaegu germaanlased. Mäe meenutuste järgi koostas ajaloolane Juhhan Libe Mäega koos pika seletuse, kuidas eestlaste puhul on tegemist muinasgermaani kultuuriga. Mälestustes, s. o. 1977. a. resümeerib ta, et “muidugi on see kõik teaduslik rumalus”,⁷ märkides samal ajal saavutusena ära, et vastavad natsistruktuurid jõudsid tänu Mäe ja Libe ponnistustele seisukohale, et eestlased kuuluvad põhja rassi ning nn. väärtuslike rahvaste hulka.⁸ “Jamaks” liigitab selle tagantjärele ka Angelus.⁹ 1930. aastatel võis aga teiste Euroopa rahvaste “hõimutõulisteks” liigitamisel toetuda NSDAP (*National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei*) programmile, kus liikumise algusperioodil peeti võimalikuks ühendada natsism respektiga teiste Euroopa rahvaste kultuuride vastu.¹⁰ Sellest tulenes nn. “völkische Prinzip”, millele viitab ka 1930. aastatel Eestis viibinud Tartu ülikooli rootsi keele lektor Per Wieselgren.¹¹ Tegelikult seda respekti ei jagunud. Kui

eestlased olidki algul, pärast 1940.–1941. a. räiget kommunistlikku terrorit valmis unustama vanad vaenusuhted ja *Reich*’i sülelusse jooksma, siis peatselt tajuti vabastajaid uute okupantidena ja okupeeritud said aru, et Saksa toetamine tähendaks aidata neil teisi rahvaid, sealhulgas ka ennast ikestada.

Reeglina oli NSDAP reserveeritud ainult sakslastele, kuid raporti autor, küll tõsiusliku natsina, peab huvitaval kombel suureks veaks, et eestlasi sinna ei võeta. Ja seetõttu on nad “sunnitud” demokraadid olema. Vähemalt tagantjärele hindab näiteks Angelus seda keeldu positiivseks¹², kuid küllap oleks natsiparteisse pääsemise võimalikkus leidnud tollal kasutajaid, hilisema õigustusega, et nii sai paremini “eesti asja” ajada.

Eestlaste käitumist iseloomustades toob autor põhjendatult esile, et nad on ühed vähesed, kes pole siin, rinde tagalas, *Reichi* vastu võidelnud. Seda väidavad ka Eesti Julgeolekupolitsei regulaarsed koondülevaated elanike meelsuse kohta, kus öeldakse, et sabotaaži- ja terroriakte pole siin korda saadetud, eraldades selgelt kohalikest siia saadetud langevarjurid, kes aga rahva kaasabil kiiresti tabatakse.¹³ Sellest samast räägivad ka tolleaegsed põrandaalused lendlehed¹⁴ pidevalt korratava soovitusena – ärge moodustage gruppe ega kasutage vägivalda sakslaste vastu, see kahjustab Saksa rinnet –, samuti veidi hilisem “Vaba Eesti” lendleht nr. 9, nov. 1943:¹⁵ “Hoiatage noori vägivaldtegevuste eest sakslaste vastu, enamuse vastu võitlev saksa sõdur väärrib tunnustust”, kutsudes samas üles hävitama parašütiste.

See suhtumine on punkt, kus iroonilisel kombel ajavad ühte asja nii saksaegne ees-timeelne põrandaalune kui ka okupatsiooni-

⁷ H. Mäe. Kuidas kõik toimus, lk. 157.

⁸ H. Mäe. Kuidas kõik toimus, lk. 173.

⁹ O. Angelus. Tuhanda valitseja maa, lk. 251.

¹⁰ E. Vallaste. Suur-Saksa riigi sünd. Eesti Kirjastus, Tallinn, 1942, lk. 60; U. Kuusik. Kolmas riik. Põltsamaa, 1999, lk. 68.

¹¹ P. Wieselgren. Vasarast haakristini. Eesti 1939–1941. Kunst, 2002, lk. 21, 305.

¹² O. Angelus. Tuhanda valitseja maa, lk. 211.

¹³ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeoleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Vt. Ad Fontes. 11. Riigiarhiivi väljaanne. Tallinn, 2002, lk. 77 jj.

¹⁴ ERA, f. R 64, n. 1, s. 240 (lendlehed, üleskutsed, 1942–43), l. 253 jj.

¹⁵ Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 123, n. 3, s. 46, lendleht “Vaba Eesti”, nr. 9, nov. 1943. “Mobilisatsioon”.

režiim. Ausameelselt selgitab seda oma mälestustes Oskar Öpik: “Kui sakslaste kirumist koduses ringis pidada “resistance´iks”, siis oli see 41–44 väga suur. Kui selleks pidada relvastatud vastupanu ja sabotaaži, siis imelikul kombel pole sakslased kunagi seda kaevanud.” Kuid samas... “oli sabotaaž massiline – püüti anda normideks nii vähe kui võimalik, tänutunde aeg oli möödas, talumehe poeg, kes enne tahtis koos sakslastega sõida, põgenes aga Soome.¹⁶ Öpiku seisukohast oli põrandaalune püüe jänestega joosta ja koertega taga ajada küll taunitav, mis ei tee seda aga olematuks. Asi, mida “Raporti” autor ilmselt tõesti ei taju, on siinse rahva, nii valitsejate kui ka valitsetavate võime selleks, mida praegu nimetatakse reheapluseks.

Peab märkima, et “Raport” on oma löök-sõnadest ja viidetes äärmiselt päevapoliitiline – pidevalt esinev termin “totaalne sõda, totaalne sõjapanus” tuleb käibele just pärast Goebbelsi kõnet 18. veebruaril 1943,¹⁷ samuti viidatakse kohe Tunise langemisele, mis laseb määrata “Raporti” lõplikuks valmimisajaks 1943. aasta mai alguse.

Saksa poliitika üheks rängimaks möödalaaskmiseks peab autor, et ei osatud ära kasutada teiste rahvaste võimalikku abi bolševismivastases võitluses, mida ta peab ka *Reich*’i majanduspoliitika läbikukkumise põhjuseks. Sakslaste mõistmatust poliitikast idaaladel kõnelevad ka julgeolekupolitsei aruanded.¹⁸ Samast räägib Felix Steiner, ka Eestis võidelnud vabatahtlike diviisi “Wiking” komandör – esialgu pakutud sõjaline abi lükati ülbelt tagasi, teatega “me vajame ainult teie leiba”.¹⁹

Seni kui *Reich* peab kõiki teisi alaväärtuslikeks ja kohaldab rahvaste kohtlemisel kahe-suguseid kriteeriume, püsivad lahendamata ebakõlad, millest eriti rõhutatakse reprivati-

seerimispoliitika fiaskot. Autoril on olnud ilmselt isiklik kontakt selleaegsete OV juhtidega, sest nende hilisemad mälestused langevad peaaegu sõnasõnalt “Raporti” etteheidetega kokku – nõukogude võimu poolt natsionaliseeritud omand nii linnas kui ka maal jäi Saksa riigi käsutusse, säilisid vihatud monopoolsed ettevõtted (*GmbH – Gesellschaften mit beschränkten Haftung*) ja eestlased oletasid põhjendatult, et neile jääb vaid väiketalu-nike, asunike ja väikekaupmeste roll. Ka on võimalik, et autor on eeltööna saanud tutvuda siinsete võimude Idaministeeriumile saadetud memorandumitega. Vähemalt Angelus väidab, et ta saatis neid sinna aprillis ja mais 1942, samuti märtsis 1943,²⁰ ja “Raportis” toodud näited normide ja palkade erinevusest ning eestlaste kui teisejärguliste inimeste kohtlemisest on täpselt samad. Paratamatu salakaubandus ja korruptsioon on esile kutsutud okupatsioonivõimude endi poliitikaga – tooraine ja varuosade hinnad on fikseeritud, kuna neid aga saada pole, siis peab tootja neid ostma altkäe ja selleks ka osa toodangust altkäe müüma.²¹

“Raporti” autori arvates on kuulmatu, et linnarahva normid sõltuvad sellest, kas talupojad oma kohuseid täidavad, ning ta mainib, et siinsete talupoegade toodangut läks ka Saksamaa tsiviilelanikkonnale. Angelus ütlebki, et nii see tõesti oli, kuid rahvale seda ei öeldud.²² Tegelikult said kohalikud sellest teada raadiosaadetest, ning ülemaaline nõrdimus pärast Göringi kõnet, kes ütles, et okupeeritud maade normidest toidetakse saksa rahvast, kajastub ka julgeolekupolitsei aruannetes.²³ Tagajärjeks oli, et toidukaartide norme ei saanud ettenähtud ulatuses kätte – puudujäävate koguste näited langevad taas peaaegu sõna-sõnalt kokku kohapealsete nurinataga.²⁴ Võimud eeldasid, et küllap saavad

¹⁶ O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 280.

¹⁷ I. Kershaw. Hitler. Olion, Tallinn 1999, lk. 239.

¹⁸ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk. 266, 271, 273.

¹⁹ F. Steiner. Relva SS vabatahtlikud. Olion, Tallinn, 1999, lk. 39, 98.

²⁰ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 228, 234, 247 jj.

²¹ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk. 159, 180, 205.

²² O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 213.

²³ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk.184 jj.

²⁴ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 248, P. Wieselgren. Vasarast haakristini, lk. 295, 303.

linnaelanikud tänu oma sidemetele toidu maalt kätte, sel kombel lükati noode võimude eneste poolt keelatud mustale turule.²⁵ Siinpuhul peab konstateerima, et kuigi tolleaegsed lendlehed manitsesid talupoegi just linlasi abistama ja varustama, mitte müüma sakslastele, “tagala spekulantidele”²⁶, oli neil spekulantidel pakkuda talupoegadele defitsiitseid kaupu – seebikivi, naelu, petrooleumi jms., ning maarahvas lähtus, patriotismi kõrval jättes, oma hetkehuvidest.²⁷

Raport kajastab üksikasjalikult ka kõigi kohalike võimulolijate pahameelt, et okupatsioonivõim arvestab ainult saksa nõunike ülbete ja asjatundmatute õpetuste ja suunistega, raisates tarbetult inimesi selleks, millega kohalikud ise hakkama saaksid.²⁸ Selle tagajärjel oli eestlaste hoiak peatselt realistlik – bolševike vastu, kuid ükskõik kellega.

Ülevaade mobiliseerimise võimalusest siin maal 1943. aasta kevadel ei saanud enam olla kuigi optimistlik. Autoril, kes muidu on teinud tublit kodutööd siinse tausta selgitamisel, pole selles küsimuses aga reaalselt ülevaadet – kuna ta andmed pärinevad kohalike kvislingite materjalist, siis pole need ilmselt selgitanud (kuigi nad pidid seda meeoluraportite põhjal teadma), et siin oli üha süvenev lootus lääneliitlaste abile ning sellel baseeruv nn. inglise orientatsioon. Sakslastega koos võitlemine oli lihtsalt paratamatu ja loodetavalt ajutine võimalus. Lendlehtede üleskutsed on konkreetseid – astuda leegioni, et saada relvad; rinne püsib, ärge olge liiga aktiivsed; oodata ära, kuni kaks vägivallarežiimi teineteist nõrgestavad; Atlandi harta kehtib, viibige kodumaal (“roheline diviisi” lendleht).²⁹ Konkreetset mobilisatsiooniteemale pühendatud “Vaba Eesti” lendleht³⁰ teeb kokkuvõt-

te – eesti sõjameeste juhid peavad hoidma elavjõudu, vereohvrid pole praegu vajalikud, tuleb olla valmis tekkiva konjunktuuri ärakasutamiseks, siinsete ülesanne on suurriikide omavahelisi vastuolusid ära kasutada. Samal ajal oli eestimeelse demokraatliku põrandaluse esindajatel veendumus, et Baltikumi kaitstakse viimse meheni, ning selle kõrval paratamatult ebaloogiline lootus, et kahjuks tegelikkusel põhinev väide – Inglismaa ja USA on Balti riigid N Liidule ära lubanud – on lihtsalt sakslaste propagandavale. Raporti autor mõonab siiski, nendest hoiakutest küll mitte teadlikuna, et rindel oleksid eestlased tõesti mõttetult verest tühjaks jooksnud. Ta ei imesta, et värvatud põgenesid metsa või Soome ja eelistasid tööteenistust, kuna ka see pakuti välja “totaalse panusena”, värbamismetodeid on aga talle kirjeldatud realistlikult kui vägivaldseid ja häbiväärseid.³¹ Kõigest sellest teeb raporti autor üpris kaelakohtuliku järelduse (mida lendlehtede autorid mitte kusa-gil ei tee) – bolševistlik invasioon (rõhutades küll, et see olevat juhtide arvates välistatud) nõuaks vähem ohvreid kui igal rindelõigul ootav Stalingrad. Objektivse informatsiooni puudusest tuleneb raporti autori hoiatus, et metsa pagenud värvatavad võivad ühineda saksa desertööride ja vene partisanidega. Siia saadetud nõukogude partisane oli nimelt eelnevalt instrueeritud mitte kontakteeruma “roheline leegioniga” – vajadusel tuli öelda, et nad on metsavennad, kuid nendega mitte ühineda – ja soovitatud teha saksavastast propagandat vaba Eesti kasuks, mitte rääkida kommunismi poolt.³² Oskar Öpik meenutab – Eestis oli vene langevarjureid, kuid rahva hoiak oli nii vaenulik, et mingit liikumist nad organiseerida ei saanud.³³

²⁵ O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 249.

²⁶ Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 123, n. 3, s. 46.

²⁷ O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 252.

²⁸ H. Mäe. Kuidas kõik toimus, lk. 73; O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 261; Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk. 256.

²⁹ ERA, f. R64, n.1, s. 240, l. 246, 253 jj., 298.

³⁰ Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv, f. 123, n. 3, s. 46.

³¹ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 194 jj., 201 jj.; O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 241.

³² ERA, f. R 64, n. 1, s. 240, l. 255; Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk. 70 jj., 76 jj.

³³ O. Mamers. Häda võidetuile, lk. 284.

Raporti autori mõnab – mobilisatsiooni vastu kõneleb tõik, et maal pole tõesti enam tööjõudu kas või saagikoristuseks: 45 000 meest on venelased küüditatutena ja mobiliseeritutena ära viinud ja umbes 25 000 meest on juba Saksa sõjaväes. Siiski lubab ta raporti lõpus, et Eesti suudaks Saksa poolel välja panna 60 000 meest (ja umbes niipalju neid koos nn. Uluotsa mobilisatsiooniga kokku tuligi, iseasi, millised olid nende tegelikud plaanid).

Lõppjärelused, millega autor veel loodab turgutada “Eesti sektoris” Saksa poliitikat, on väga radikaalsed, mingid kohaliku võimu esindajad seda endale lubada ei söandaks. Taaskord paneb ta baltlastele süüks hoiaku, et eestlased on rassiliselt alaväärtuslikud, tema enda arvamus eestlastest on ülikiitev, rõhutades eriti nende rahvuslikku väärikut. Muuseas ei tule raporti tekstist kusagilt välja, et eestlaste tulevik eeldaks saksastamist. Eestlaste lepitamiseks on tema arvates vaja rahvussotsialistliku liikumise lubamist, et saada sellega eestlased riigitrude rahvaste hulka, ning ta on veendunud, et nood ikka veel tahavad ühendust *Reich*’iga. Ilmselt polnud teda valgustatud julgeolekupolitsei ülevaadetest 1942. aasta teise poole kohta – eestlastest soovib 80% ühineda Soomega, 3–5% Saksamaaga (ka sõja algul olevat Saksamaaga liitumise pooldajate protsent olnud vaid 20).³⁴ Kõigest hoolimata on Saksamaas algusest peale nähtud enamlaste tagasitulekuga võrreldes väiksemat pahet ja seda tuleb selleaegseid kalkulatsioone hinnates arvestada. Nii ütleb Wieselgren, kes lahkus Eestist juba Saksa okupatsiooni alguses, et 1940.–1941. aasta terrorist tulenevad kaotused polnud mitte ainult arvuliselt rängad, vaid ka kvalitatiivselt hirmsad – rahvus kaotas oma eliidi – juhtivad poliitikud, sõjaväelased, ärimehed ning suure hulga aktiivsemaid haritlasi. Ja selles olukorras mõtles osa eestlasi tõesti ühinemisele Saksamaaga, kui ei ole võimalik liituda Soomega.³⁵ 1943. aastal, kui raporti autor leiab, et *Reich* saaks Eestiga arvestada

ainult iseseisvust pakkudes, ja loodab, et eestlased veel ootavad “saatusühtsuse” ettepanekut, on see juba hilinenud. Autor hoiatabki, et Saksa poole käitumine on olnud nii vale, et eestlaste koostööd enam loota ei või. Isegi kui nad otseselt mässama ei hakka, piisab vaid passiivsest vastupanust, et elimineerida igasugust toetust.

Omariikluse taastamist olid siinsed erijõud – nii põranda all tegutsevad demokraatlikud grupeeringud, kellest lõpuks formeerus Eesti Vabariigi Rahvuskomitee, kui ka Eesti Omavalitsuse tegelased – taotlenud Saksa okupatsiooni algusest peale. Kumbagi eesmärgid pole kindlasti kokkulangevad, kuid nende puutepunkte ei saa eitada. Omavalitsusel oli vaja näilist omariiklust, et neil oleks legalne luba mobiliseerida. (Täiesti liivakastimänguna jätkub juba okupeeritud Nõukogude Eestile lahke omariikluse lubamine huku äärel seisval Saksamaal 1945. a. kevadel, jällegi arvestusega, et sinna taandunud eesti üksusi saaks “legaalselt” rindele saata.) Demokraatlikud jõud pidid, hoolimata lootusest Lääne abile (mis jäi tulemata!), arvestama, et Saksa relvadeta nad Eestit kaitsta ei suuda (midagi polnud parata, ka Sinimägede epopöa lõppes, kui Saksa raskerelvad tagasi tõmmati). Nende skisofreeniliste valikuvõimaluste üle võib tagantjärele targutada, kas valitud taktika oli “õige” või “vale”, kuid vahest oleks ka meil õigus öelda, et kui Churchill nõustus Euroopat ähvardava ohu tõttu võitlema koos kuradi vanaemaga, siis ei jäänud selle vanaema tegeliku palgema juba tutvunud Nõukogude Liidu poolt okupeeritud rahvastel muud üle, kui kasutada kuradi abi.

Raporti autorile on jäänud (jäetud?) petlik arvamine, et eestlaste soov ühineda *Reich*’iga on tõkestatud lihtsalt sakslaste poolsest hoiakust, ja ta pakub selle muutmiseks võimalikke variante – Eesti peaks olema kas iseseisev haldusüksus, *Reichsland*, oma riikliku korraldusega, eestlastel peaksid olema *Reich*’i kodanikuõigused, või saab Eestist

³⁴ ERA, f. R 64, n. 1, s. 60.

³⁵ P. Wieselgren. Vasarast haakristini, lk. 310, ka Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk. 90, kus näidatakse, et eliidi likvideerimine on purustanud rahva moraali.

Reich´i liidumaa (*Bundesstaat*), mis säilitab omariikluse – muidugi *Reich*´i välis- ja majanduspoliitiliste huvide raames. Autor nendib, et parimad lahendused on juba maha magatud, soodsam oleks juba praegu omariiklusega nõustuda – samas eeldab see “omariiklus” kohustust totaalseks koostööks sõjas.

Kui oleks veel võimalik kasutada *Reichsland*´i varianti, pakub autor enda meelest parimaid väljavaateid – sinne haldusüksus võib moodustada rahvusliku valitsuskabineeti ja rahvusliku armee (Leegion tuleb tema soovitusel laiali saata, seda üsna lapsemeelse põhjendusega, et leegionist Nõukogude vägede kätte vangi langenuid ootab väga ränk saatus. Nii see ju oligi, kuid kas seaduslik “rahvuslik” armee oleks olnud Nõukogude poolele vastuvõetavam?!), kus muidugi maksavad *Reich*´i mobilisatsioonieskirjad ning *Reich*´i varustus- ja hoolduskohustus. Asjaolu, et eestlased on nõus võitlema ainult oma kodumaa vahetel kaitsel,³⁶ on autor selgeks saanud, ta nõuab üksuste psühholoogiaga arvestamist, juhtides tähelepanu ka faktile, millele osutavad paljude lendlehtede selgitused – üksused ei tohi olla koondatud ühte rindelõiku, et mitte kõik rahvuse liikmed korraga surma ei saaks. Ka radikaalsed ettepanekud – tsiviilvalitsus ära kutsuda, *GmbH*-d laiali saata ning reprivatiseerimine täielikult ja kohe läbi viia – ei saa kuuluda kohaliku taustaga tegelasele, kuid samal ajal väljendavad need siinseid taotlusi. Rahva hulgas pidevalt liikuva kumu asemel, et eestlased on plaanitud ümber asustada ida poole Peipsit, pakub autor selle välja hoopis “eluruumi laiendamisena Pihkva ja Kingissepa suunal”, kusjuures need alad jäävad ainult Eesti majanduse kasutusse. Seda “ahvatlevat” ettepanekut peab näiteks realistliku mõtlemisega Wieselgren absurdseks sel lihtsal põhjusel, et niigi suurte inimkaotuste tõttu poleks selline ekspansiivne poliitika võimalik olnud, ja kohe kahtlustati

ka, et see võib tähendada hilisemat plaani tuua siia asemele kedagi muud.³⁷

Autor loodab ka lõpp-punktides, et rahvussotsialistliku liikumise lubamine peaks kohalikele meele järele olema, ning pakub ka “rahvusliku elu puutumatus kõigil aladel, kus see avaldub”, mis on vahest siis vihje kunagisele *völkische Prinzip*´ile. Selle kõige eest pakub ta oma lähetajatele suuri noose, mida Eesti oleks võimeline sõja heaks andma, ja kokkuvõtteks toob ta esile veel ühe olulise tahu – Eesti on küllalt väike, et siin endale eksperimente lubada, ja samal ajal siiski küllalt oluline, nii et tema saamine *Reich*´i toetajate hulka jätkaks Euroopas hea mulje – naljakal kombel on meie katsejäneseks pakkumine peaaegu samade argumentidega olnud ka hilisemate sõprade ja heasoovijate menüüs.

Kui teha meie tundmatu autori ülevaatest kokkuvõte, siis on see õpetlik näide, kuidas väljastpoolt tulnud vaatleja – kes on otsustanud endale ja oma siiakomandeerijatele asja selgeks teha, tõtt rääkida, päästa veel, mis päästa annab, ning kel on lubatud teha üldsunnast erinevaid ettepanekuid – võib siiski väga olulistes asjades eksi minna, sest tal on ainult ametlikud informaatid, kes teda küll üpris ausalt valgustavad olemasolevatest probleemidest, kuid jätavad enda teada poliitiliselt sobimatu info. Siinses kontekstis siis selle, et Eestis toimub algusest peale kahekordne mäng – Saksa võimu kui ainsa reaalse kaitse ajutise aktsepteerimise taustal arvestati inglase-ameeriklastest lääneliitlaste, siinses kontekstis siis vastaste, toetusega. Need aga, küll teoreetiliselt Eesti iseseisvust toetades, ei kavatsenud tegelikkuses oma suure sõbra, Nõukogude Liidu soove Baltikumi suhtes eirata.

“Kolmas tee” oli Saksa okupantide jaoks loomulikult taunitav, kuid siinsetele võimuritele oli see suund väga hästi teada, sellest kõnelevad nii julgeolekupolitsei raportid kui ka memuaarid.³⁸ “Raporti” autor ei näi sel-

³⁶ ERA, f. R 64, n. 1, s. 8. “Jupo agentide informatiivsed ettekanded 1942 okt.–1943 det., l. 58: „...leegionär võitleb ainult eestlasena ja ainult oma isamaa eest”; vt. ka O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 193 – eestlane tahtis võidelda selles rindelõigus, kus kodumaa oli ohustatud.

³⁷ P. Wieselgren. Vasarast haakristini, lk. 306.

³⁸ Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944, lk. 252; H. Mäe. Kuidas kõik toimus, lk. 222.

lest teadlik olevat, kui just seda ei tähenda ta kurtmine, et eestlased on sunnitud olema demokraadid. Reaalsusega ei haaku ka ta veendumus, et eestlased oluks õige kohtlemise puhul täiesti valmis sõjaliseks koostööks, ilmselt selle võimaluse selgitamiseks ta siia komandeeritud oligi.

Et kogu dokumentipakk – 1942. a. autonoomiakava ja lühiülevaated – on raportiga koos, siis võib see tähendada, et need kõik anti talle tutvumiseks. Kuidas materjal kahjuks kindlaks tegemata pööningule sattus, seda me ei tea. See võib viidata võimalusele, et ülevaade jäigi ära saatmata, mis omakorda

selgitaks, miks seda Saksamaa arhiividest ei leitud. Igatahes on tegemist üldfoonist eristuva dokumendiga,³⁹ ettenägelikum on ülevaade ka seetõttu, et ta nägi tõsiseid ohumärke süsteemi toimimises juba nii varakult, 1943. a. kevadel, ja siis seda muidugi veel arvesse ei võetud.

Lõpuks järgneb “Raporti” tõlge, mille korrigeerimise eest võlgnen südamliku tänu Müncheni ülikooli doktorandile Kristel Kaljundile, kes aitas mind mitmetest hämaratest kohtadest üle. Loodan, et sellest tekstist võib teha veel järeldusi, mille peale ma ise ei tulnud.

Der Generalkommisar
in Reval
Abt.I Prop
O/Eb

Reval, den 22.5.1943

Raport poliitilisest kriisist ning selle tagajärjedest Eestis

I

Otsustava tähtsusega vastuolud

Pinged tulenevad erinevatest arusaamadest *Reich*’i ja eestlaste vahelistest suhetest.

1. Eestlased on põhja tõugu [*Artung*] rahvas. Lahtiseks jääb, kas nad on seda olnud algusest peale, või nad said selleks alles aastatuhandepikkuse suhte tagajärjel põhja rassiga.

Olgugi et demokraatlikus Eestis ei olnud 20 aasta jooksul selget suhtumist rassiküsimusse, otsustavad eestlased selle küsimuse õige kuuluvusinstinktiga. Siin ilmnevad esimesed vastuolud.

Saksamaa seisukoha määravad NSDAP rassipoliitilised põhimõtted, millest lähtudes nähakse eestlastes tõusuguluses rahvast [*artverwandtes Volk*] ainult kitsa asjassepühendatud isikute ringi poolt. Laiem saksa avalikkus, kuhu kuulub ka kogu natsionaalsotsialistlik juhtkond [*NS-Führer-*

³⁹ Eristuva ka selle poolest, mida siin ei mainita. Nimelt kuulub selleaegse poliitilise retoorika juurde ajakirjanduses, õpikutes ja propagandabrošüürides kohustuslik sõnaühend “juutlik-bolševistlik”. Käesolevas raportis on küll juttu võitlusest “alaminimestest” bolševike vastu, juudid ja rünnakud nende vastu puuduvad täiesti, sealgi, kus seda võiks eeldada (1940.–1941. a. terrori puhul). Ülevaade on koostatud, püüdes arvestada kohaliku rahva hulgas valitsevaid hoiakuid, seega võiks järeldada autorit arvavat, et antisemitismil siin kõlapinda pole. Oletust, et iga nats ei pruukinudki antisemiit olla, ei ole vist poliitabude võrgus sünnis teha?

Corps], sealhulgas tsiviilvalitsuse staap, lähtub eestlastega suheldes eeldusest, et eestlaste näol on tegemist rahvasterändamise perioodi asiaatlike võrsetega.

Seda suhtumist rõhutavad, enamasti osavalt varjatult, oma mõju suurendamise viimase abi-nõuna eriti baltisaksa “maadtundvad nõuandjad”.

Kahtlemata töid Saksa Ordu ja Hansa Eestimaaale kõrgema kultuuri. Määrav pole siinjuures aga mitte ajahetk, mil teatud kultuur juurdus, vaid see, et ta juurdus ja et kohalik rahvas oli võime-line seda kultuuri omaks võtma.

Ajalooliselt on tõestatud, et kõrgemate härrassõdalaskultuuride õitseae oligi Põhja- ja Kesk-Euroopas hiljem kui Vahemereruumis või Ees-Oriendis. Ometi ei saa sellest järeldada, et germaanlased oleksid kultuuriliseks arenguks olnud vähem suutlikud kui teised rahvad, kes olid germaanlastega võrreldes sel ajahetkel arenenumad. Faktidele toetudes võib väita pigem vastu-pidist. Kultuuriepohhid sõltuvad vajadustest. Kui germaanlased olid veel aastatuhandevahetusel Vahemere aladest kultuuriliselt maha jäänud, siis tulenes see sellest, et nad vastavaid kultuure oma tolleaegses eraldatuses ei vajanud. Samuti ei vajanud sellist kultuurilist arengut eestlased oma sar-nases eraldatuses veel mitme sajandi jooksul pärast Kesk-Euroopa hõlvamist. Need kultuurid tõi siia sisse alles Saksa Ordu. Rahvaste, järelikult sh. ka eestlaste arengutaseme hindamisel on määrav siiski see, kuivõrd võtsid nad kõrgema kultuuri omaks või arendasid seda omakorda edasi. Sel ajal, kui Kesk-Euroopa jõudis kogu ülejäanud maailmast kiiresti ette, tõestas ka Eesti oma lühikesel iseseisvusperioodil, et ta kuulub Euroopa kultuuriruumi.

On arusaadav, et noor natsionaalsotsialistlik poliitika on uusi arusaamu esiplaanile seades eriti rõhutanud käsitust “*Deutschland über alles*”. Maailmapoliitikas kogenematud ringkonnad pööravad selle terve suundumuse aga kergekäeliselt põlglikuks suhtumiseks teistesse rahvastesse. Samaaegselt püüavad baltisaksa ringkonnad esitada kultuurilist arengut Eestis sellises valguses, nagu oleksid baltlased olnud Läänemere-ruumis ainsad kultuurikandjad. Oma väidetes tuginevad baltlased oma esivanemate vaieldamatuile saavutustele, samas vaikides maha selle, et eestlased on kunagi sisse toodud saksa kultuuri jätkanud ja edasi arendanud. Selle tõestuseks võib leida sadu näiteid eest-laste viimaste aastakümnete tegevusest, samas kui baltisakslaste puhul võib täheldada mitte ainult kultuuriliste edusammude puudumist, vaid koguni stagnatsiooni. Natsionaalsotsialismi enesevää-rikusmõtte omaksvõtt baltisakslaste poolt ei anna aimu mitte baltlaste sünnipärasest sobivusest natsionaalsotsialismiga, vaid on osa baltisaksa võimupoliitikast kõigi Eesti maaisandate suhtes.

2. Kui baltisakslaste taotlusi iseloomustab ülivõrdeline natsionaalsotsialistlik enesevääriskus, nagu näiteks Waldemar Hartmanni raamatus “Baltlased ja nende lood”, kus on juttu “allakäigust läti-eesi vägivallavalitsuse all” (5, lk. 85–94), siis eestlastel on suhetest *Reich*’iga omad ettekujutu-sed. Eestlased on arvamusel, et baltisaksa ajajärk on praeguseks hetkeks ajalugu. Enam ei räägita Saksa Ordu ja tolle õigusjärglaste seitsmesaja-aastasest vägivallavalitsusest, samas ei soovita, et meenutataks tolle aja heategusid. Selle ajastu negatiivsed ja positiivsed aspektid kompenseerivad teineteist. Kui aga baltisakslased esile tõstavad oma saavutusi, osutavad eestlased automaatselt sellele, mis neid saavutusi ajaloo kohtu ees degradeerib. Propagandistlik opereerimine saksa kul-tuuriga *Ostland*’is mõjub eestlastele punase rätikuna ja kisub lahti armistunud haavu. *Wehrmacht*’i vabastusaktsioon oleks võinud olla soodsaim alus uue, samaväärsusel põhineva rahvuspoliitilise suhte loomiseks *Reich*’iga. Rängad üleelamised tegid platsi puhtaks kõigist vananenud ja aegunud ettekujutustest ja muutsid Saksa-Eesti suhted puhtaks leheks. Eestlased uskusid, et *Reich*’i näol on tegemist noorenenud ja jõulise riigiga, mille poole eestlasi tõukas tõusugulus. Selle tõestuseks on eestlaste esimene vabatahtlik sõjapanus ning samuti materiaalsed toetused *Reich*’ile.

3. Nagu p. 1 on ära toodud, ei huvitanud Saksa poliitikat Eestis ei rassiliselt võrdsete rahvaste läbikäimine ega koostöö, vaid valitsemine. Sakslased seadsid esiplaanile viimase 700 aasta ajalooliselt kaheldava väärtusega panuse. Sellest lähtudes kirjeldati ka *Wehrmacht*´i vabastusaktiooni kui eestlaste heaks ette võetud ristiretke bolševismi vastu. Sellele tuginedes rõhutati eestlaste erilist tänavõlga *Reich*´i vastu, millest johtudes eestlased peaksid kõik *Reich*´i kavatsused õigeks tunnistama. Kuna tegu oli reaalse, liialdatult kõrgete nõudmistega, äratati eestlastes enesealalhoiuintink. Eestlased hakkasid kriitiliselt suhtuma Saksa lähtekohtadesse, millest *Reich* oma nõudmistes juhendus. Ometi ei heidetud *Reich*´ile isegi seda ette, et too Moskva pakti tulemusena Eesti ise bolševikele üle andis. *Reich* tegi seda samavõrd oma huvidest lähtudes, nagu ta hiljem bolševikud välja ajas. Ka siin on bilanss võrdne. Eestlased ei süüdistanud *Reich*´i maa saatuse hooleks jätmises – kuid samavõrd vähe saab eestlaste seisukohast vaadatuna rääkida Saksa-poolsest vabastamisest. Vabastamisel oli – ja nii nägid seda ka eestlased – väga kõrge moraalne väärtus. Kuid sellest hetkest, kui *Reich* hakkas sellest konkreetset kasu saama, läks kaotsi nii vabastuse moraalne väärtus kui käivitati ka eestlaste enesealalhoiuintink, mis näeb *Reich*´i nõudmistest ohtu.

Põhinedes nägemusel, millel puudus ühine alus, hakkas *Reich* sellest hetkest teostama eestlaste suhtes neutraliseerimispoliitikat. See tähendas eestlaste jaoks, et tulevikus jäädakse ilma nii oma rahvusest kui ka selle säilitamiseks vajalikest poliitilistest ja majanduslikest abivahenditest.

Nagu punktides (1) ja (2) on selgitatud, iseloomustasid Eesti-Saksa suhteid nii ideelised kui ka majanduslikud lahkkelid. *Reich* rõhutas Eestis nii rahvuslikku diferentseeritust kui ka sellest lähtuvat majanduslikult erineva kohtlemise vajadust.

Pärast viljakaid kontakte natsionaalsotsialistliku Saksamaaga lähtusid eestlased rahvuspoliitilisest võrdsusest, samas kui *Reich* juhendus eestlaste suhtes nii rahvus- kui ka majanduspoliitilisest teisejärgulisusest.

Vabastamisjärgselt olid eestlased valmis *Reich*´i sülelusse jooksma. Nüüd aga tõukas *Reich* nad endast eemale – veelgi enam, eestlased hakkasid ise *Reich*´ist eemale tõmbuma. Eestlased tajusid kõike, mida *Reich* oma poliitilistest eesmärkidest lähtudes ette võttis, oma huvide vastu suunatuna. *Reich*´i propaganda, mis kirjeldas ihaldusväärseid olusid *Reich*´is, ei mõjunud, sest eestlased ei kuulunud *Reich*´i ning neid ei võetud isegi mitte võrdse rahvana. Saksamaal võib see olla kena, teise klassi kuuluvatele eestlastele on sellest vähe kasu. Selle parimaks tõestuseks oli eestlaste ja sakslaste erinev kohtlemine.

Ühistel huvidel põhineva koosluse asendas saksa ametnike ja ekspertide õpetav ja eestkostev suhtumine, olgugi et viimatinimetatute oskused ja võimed andsid üliharva tunnistust nende vaimsest üleolekust. Sellise poliitilise käitumise tagajärjel sai algsest poolehoiust vastumeelsus. Psühholoogiliselt võib siinkohal rääkida põlatud armastusest või äratõugatud poolehoiust.

Eestlased hakkasid oma saatust võrdlema teiste rahvastega hõivatud aladel ja jõudsid oma kogemustele ja sisetundele toetudes järeldusele, et Saksamaa suhtub kõigisse teistesse rahvastesse üleolevalt, mistõttu Saksamaa ei saa sõda võita, sest tema vastaseks pole mitte ainult bolševikud, vaid kõik rahvad. Eestlaste totaalne sõjapanus oleks seega oksa saagimine, millel nad ise istuvad. Rahvas, kes Saksamaad tolle sõjategevuses toetab, aitab vaid Saksamaal teisi rahvaid, sh. nimetatud rahvast ikestada. Iseenda absoluutsesse üleolekusse uskudes pole võimalik üksteisemõistmine teiste rahvastega, kes end sugugi alaväärtuslikuks ei pea. Saksamaa küll ei algatanud sõda, ometi sõnastasid sakslased probleeme nii, et sõda oli vältimatu. Teades, et neile on ette nähtud hotentottide roll, ei toeta eestlased Saksamaa püüdlusi – seda võib neilt vaevalt oodata.

II

Diferentseerimispoliitika tagajärjed

Reich´i ja Eesti suhted on kantud *Reich*´i diferentseerimispoliitikast: võrdsete kohustustega kaasnevad ebavõrdsed õigused. Samad kohustused väljenduvad *Reich*´i ootuses, et Eesti osaleks totaalses sõjapanuses; erinevad õigused ilmnevad eestlaste teistsuguses kohtlemises kõigis eluvaldkondades. Kasutusele võetud materiaalsed abinõud ei ole tingitud sõjaolukorrast: teistsugune kohtlemine põhineb muul, nimelt rahvaste ideelisel erinevusel. See võtab eestlastelt võimaluse anda oma osa totaalsesse sõjapanusesse – tagajärgi on teisi. Natsionaalsotsialismi omaksvõtt on Eestis keelatud. See tähendab, et *Reich*, soovimata eestlasi enda tasemele ülendada, tõukab nad endast ära, ehk teisisõnu: kui juurdepääs natsionaalsotsialismile on keelatud, ei jää eestlastel muud üle kui olla demokraadid. Seetõttu ei saa nad *Reich*´i poolel võidelda, vaid peavad võitlema *Reich*´i vastu. *Reich* on seega endale ise vaenlasi tekitanud, keda maha tuleb suruda. *Reich* ei võitle enam bolševikest alaminimestega, vaid rahvaste rahvusliku vastupanuga. Sõda bolševismi vastu oleks juba ammu lõppenud, kui *Reich*´i poliitika poleks sellest teinud sõda rahvaste vastu.

Kui sõja alguses oli eestlaste motoks “Saksamaaga bolševismi vastu”, siis nüüd öeldakse: bolševismi vastu küll, kuid kellega, see on ükskõik. Kui asjad arenevad sarnaselt Esimese maailmasõja järgse ajaga, võib lõpuks jällegi saabuda aeg, kus eestlased on niihästi bolševismi kui ka sakslaste vastu ja liidus kõigiga, kes on sellest huvitatud. Selle olukorra vältimine peaks olema Saksa poliitika prioriteediks. *Reich*´i senine poliitika on poliitiliselt neutraliseerinud eestlased, kes alguses normaalsete poliitiliste eelduste juures sama võitlusvalmis olid kui *Reich*´i kodanikud ise. Selle poliitika jätkumine võib deneutraliseerida eestlased lähemal ajal mitte *Reich*´i hüvanguks, vaid kahjuks. Kui *Reich* sellist situatsiooni ennetada soovib, peab ta saavutama deneutraliseerimise oma hüvanguks, s. t. vabastama eestlased eestkoste alt. Sellest eraldi pikemalt.

Isegi eestlaste erapooletu seisundi säilitamisel on küsitav eestlaste kaasamine totaalsesse sõjapanusesse. Kui see üldse võimalik on. Eestlastel on lähtuvalt instinktiivsest kokkukuuluvustundest *Reich*´iga liiga tugevad sisetõkked, et avalikult *Reich*´i vastu välja astuda. Nad hoiavad end tagasi nii kaua kui võimalik. Kõigist hõivatud alade rahvastest on eestlased ainsad, kes pole teinud mingeid sabotaažiakte *Reich*´i vastu. Samaaegselt takistab neutraliseeritud seisund eestlaste rakendamist sõjategevuses Saksa poolel. Otsustavaid lahinguid ei lööda halvatud tunnete ja poole südamega, selleks peab üksikisik end täielikult pühendama ja asjas veendunud olema. Ka majandusvallas ei saavutata edu mitte passiivsuse, vaid individuaalse hoolega. Juba roomlased tegid vahet *omnia diligentia*´l ja [*diligentia*] *quam suis rebus*´el ehk hoolet, millele just parasjagu hooletust ette heita ei saa, ning hoolet, nagu iseenda hüvanguks tegutsemine. Just seda viimast on hetkel vaja. Majanduskasv on võimalik ainult viimasel juhul. Negatiivse näitena võib nimetada N. Liitu, kus puuduvad majanduskasv ja rahva vara käibe aktiivne bilanss, kuna seal ei eeldata üksikisiku individuaalset panust. Nõukogude Liidus, nagu ka Eestis hetkel, arvutatakse tulemus ette välja, plaanitakse ja lämmatatakse tulemus seeläbi juba eos. Eesti majanduselu juhib paragrahvide tulv. Kui riigivõim ei mõista valitseda muuga kui paragrahvidega, tajutakse seda võimu paratamatult kui võõrvalitsust. Seejuures oleksid eestlased olnud valmis andma *Reich*´ile oma totaalset panust, kui *Reich* poleks valedest, s. t. liialdatud natsionaalsotsialistlikest ettekujutustest lähtudes ja baltisaksa ambitsioonidest inspireerituna püüdnud vägivallega saavutada seda, mida eestlased olid valmis vabatahtlikult andma. Selle asemel püüdis *Reich* kõike ise teha, tõrjudes tagasi teiste osaluspüüded, kuna pidas kõiki teisi suutmatuks. See isetegemispüüe jättis teistele rahvastele *Reich*´ist kummalise mulje: nagu šeff, kes haarab labida selleks mõeldud tööjõudu ignoreerides, või majaproua, kes mõõbli alt tolmu

õngitseb, samas kui teenijanna vaatab seda ettevõtmist kõrvalt. Tõeline juhtimine ei tähenda ise tegemist, vaid teistel teha laskmist, võib-olla isegi mitte ise juhtimist, vaid teistel juhtida laskmist.

Lisaks sellele polnud *Reich*´i esindajate isetegemine sugugi mitte alati eeskujulik; sageli ei saanud nende tegevust edu. Ilmselgelt halva poliitika puhul saab ka propaganda vaid halvasti välja kukkuda – või siis seab selliste meetodite propageerija end lõpuks oma vusserdise kõrvale ritta ja naerab koos teistega selle üle.

Nii on *Reich* hulgaliselt omalt poolt isikuid kaasates saavutanud vaid vähese osa sellest, mida oleks võinud saavutada omalt poolt personali raiskamata, kuid võõra rahva abi kasutades. *Reich*´i selline poliitika on andnud tulemusi, mis on nii katastroofilised, et tagasihoidlikkus on olukorra tõsidust arvesse võttes kohatu: tuleb kõrvale jätta valehäbi ja truualamlikkus. Tuleb ära kasutada iga vahendit, mis tekkinud olukorda muuta suudaks.

Reich´i poliitiliste asutuste käitumine, mille vastu kindralkomissari korduvad katsed oma arvamust väljendada on olnud võimetud, on praeguseks hetkeks neutraliseerinud isegi rahvastiku kõige saksasõbralikuma osa. Pessimistid omakorda usuvad teatud resonantsi, mis avaldub selles, et rõõmustatakse *Reich*´i iga ebaõnnestumise üle vaikselt lootuses, et *Reich* kaotab sel moel peagi viimsegi jõu ja positsiooni. Meenuvad Rathenau sõnad, et maailma ajalugu oleks muutunud mõtetetuks, kui Wilhelm II-l oleks õnnestunud võitjana läbi Brandenburgi väravate Berliini ratsutada. Realistlikud poliitikud soovivad omakorda *Reich*´ile heast südamest veel ühte Tunist või Stalingradi, et *Reich* kaotustest õpiks ja sealjuures oma upsakust kahetseks. *Reich* peaks saama nii paljude kaotuste osaliseks kui võimalik, ilma et ta hukkuks, küll aga õpiks teiste rahvastega koos töötama. Alles siis võib kõne alla tulla Euroopa saatusühtsus ja Uus Euroopa. Siis võib täituda ka enamiku eestlaste soov poliitilisest ühendusest *Reich*´iga. Nii kaua kui see pole võimalik ja *Reich* teeb ühe vea teise järel, nii kaua kui poliitika lähtub valedest eeldustest, nagu omaenda absoluutne esmaklassilisus ja teiste tegelik alaväärtuslikkus, ja sellest lähtudes kasutatakse rahvaste kohtlemisel kahesuguseid kriteeriume, tuleb arvestada järgmiste ebakõladega:

1. *Reich* sunnib eestlasi evima demokraatlikku maailmavaadet, keelates neil saada natsionaalsotsialistideks.

2. Reprivatiseerimise puhul rõhutatakse selle teo armulikkus olemust, kusjuures eestlastest omanikud ei mõista, milles see armulikkus seisneb. Kui kehtivad bolševistlikud tingimused, on omandi kaotus iseendastmõistetav, kui aga bolševistlikud tingimused ei kehti, on omandiõigus samasugune iseendastmõistetavus. Siis on ka endastmõistetav, et eestlased toetavad igati valitsust, mis võitleb bolševismiga. Kui iseendastmõistetavusest tehakse eriline armuosutus, asendub seotusetunne *Reich*´iga orja tänuvõlatundega. Orjad aga ei huvitu isanda isiklikest asjadest. Armuosutus võtab eestlastelt sisemise kohustuse seista Saksamaa kõrval, sest sellega on lõõdud kiil õiguste ja kohustuste omavahelise seotuse vahele. Iseenesestki mõista eeldatakse, et bolševistlikud meetmed kaovad, samuti nagu on iseendastmõistetav, et igaüks tunnetab kohust võidelda bolševistliku süsteemiga. Kui selle iseendastmõistetavust ei tajuta ning selle rahvale selgitamiseks on vaja erilist armuakti, siis pole ka endastmõistetav, et igaüks täidab oma kohust. Armuakt lahutab õiguste ja kohustuste seotuse, vabastades kohustusest käituda õigustele vastavalt, kuna tänuvõlg lunastab õigustega seotud kohustused, mis reprivatiseerimise armuaktist peaksid tulenema.

Pealegi oodati isegi käesoleva kaheldava väärtusega reprivatiseerimisega selle hetkeni, kui *Reich*´ile sai selgeks, et vajatakse teiste rahvaste abi. Kuid sama tingitult, kui hakati läbi viima reprivatiseerimist, tuleb arvestada järgmiste ebakõladega:

vatiseerimist, osutasid ka eestlased *Reich*´ile abi. Pealegi jättis *Reich* kaubanduse ja tööstuse vallas endale endiselt vaba voli, nagu alguses oli jäetud eraomandi suhtes põllumajanduses ja linna maaomandi suhtes. Kaubanduses ja tööstuses säilisid monopoolsed ettevõtted [*GmbH – Gesellschaften mit beschränkter Haftung*], takistamaks Eesti majanduspotentsiaali taastamist ning püüdes tagada *Reich*´i huvidega arvestamist Eesti tootmises. Tegemist on diferentseerimise näidetega, mida kohalik elanikkond just nii ka tajub.

Möödamannes olgu mainitud, et praeguseks hetkeks on reprivatiseeritud vaid 50 maaomandit 140 000 natsionaliseeritud omandist maal. Ülejäänud ülekaalukast osast on hetkeseisuga arvata, et see täiendab samuti Saksa majanduspotentsiaali ja senised omanikud jäävad tühjade kätega. Riigimajandid ja metskonnad kuuluvad automaatselt Saksa majanduspotentsiaali. Eestlased oletavad, et neile on tulevikus oma maa majanduses ette nähtud vaid väiketalunike, asunike ja väikekaupmeeste roll. Sellised väljavaated ei innusta loomulikult osalema totaalses sõjapanuses.

3. Ka saksa ja eesti teenistujate palgad ja töötasud on erinevad. Eestlaste sissetulekud tervikuna moodustavad vaid murdosa väiksema hulga Eestis viibivate sakslaste sissetulekutest tervikuna. Võrdsete kohustuste põhimõte (võrdne töö) erinevate õiguste juures (erinevad sissetulekud) on ka siin ilmne.

4. Saksapoolne korruptsioon (salakaubandus jne.) pole karistatav, eestipoolne küll.

Salakaubanduse põhjuseks on Eestis valitsevad omapärased tootmistingimused, mida iseloomustavad hinnakäärid. Ka hinnakääride põhjuseks on see, et kohustused on Eestis *Reich*´i kodanikele kehtivate kohustustega samastatud, õigused aga mitte. *Reich*´is on tootmisvahendite ja toodangu hinnad omavahel kooskõlas. Eestis on see vaid teoorias nii. Tootmisvahendite (tooraine, varuosade jne.) hinnad on samuti fikseeritud, nende sissevedu on aga nii vähene, et neid on kaubanduses vaevalt saada. Kui tootmist, eriti põllumajanduslikku tootmist, tahetakse käigus hoida, ja ilmselt tahetakse, sest pealepandud normid tuleb täita, siis on tootjal vaid kaks võimalust: ta kas toodab ja eksib määratud hindade vastu, ostes tootmisvahendeid altkäe, ja et seda teha, on ta sunnitud osa toodangust samuti altkäe müüma; või ta ei tooda ja teda ähvardavad normide mittemäitmise eest ettenähtud trahvid. Igaüks, kes osaleb tootmisprotsessis, eriti põllumajanduses, eksib mingil viisil kehtivate määruste vastu ja võib saada karistatud.

Võrdsete kohustuste printsiip (tootmise osas) erinevate õiguste juures (nõudlus tootmisvahenditele) on ka mainitud lahkelt põhjuseks.

5. Ka toiduainetega varustamine on mõjutatud raskendatud põllumajanduslikust tootmisest, eriti vastukäivatest trahvimäärustest. Ka siin on määrav võrdsete kohustuste printsiip erinevate õiguste juures. *Reich*´is oleks mõeldamatu olukord, kus toiduainete normid sõltuvad sellest, kas talunikud täidavad varumiskohustusi [*Lieferungsauslagen*] või mitte. Sel viisil ühtede õiguste sidumine teiste kohustustega viiks rahutusteni elanikkonnas. Ühelegi ametiasutusele ei tuleks pähegi esitada linnaelanikele niisuguseid häbematusi.

Kuid Eestis võib seda teha, sest eeldatakse, et eestlased kui teisejärguline rahvas peavad niisuguse kohtlemisega leppima. Seos pole isegi otsene. Lisaks sellele selgitatakse linnaelanikele, et see, kas nad oma toidunormid saavad või mitte, ei sõltu ainult sellest, kas talunikud on piisavalt tootnud, vaid täiendavalt ka sellest, kas sõjaväe vajadused on kaetud. Samahästi võiks öelda, et siinsed linlased saavad oma normid alles siis, kui mingi linn Lääne-Saksamaa tööstuspiirkonnas on lisaks nende toodanguga varustatud – on ju ka see sõja seisukohast oluline, kui nii võtta. Antud

juhul pole küsimus selles, kas sõjaliselt tähtis panus peab olema kindlustatud, see on iseenesest mõistetav, vaid selles, et selliseid asju tuleb käsitleda lahus, nii nagu seda *Reich*´is on ka tehtud ja edaspidi tehakse. Kui tsiviilelanikkonnale jääb üle vähe või ei jää midagi, siis on sel oma põhjendus, samas on mõeldamatu ja lubamatu, et keegi, antud juhul linnaelanikkond, vastutab kellegi teise, antud puhul talunike edu või tegevuse eest.

Sellisel kõlbeliselt ja õiguslikult lubamatul ühtede õiguste sidumisel teiste kohustustega on negatiivsed tagajärjed ka *Reich*´ile, sest Saksa organisatsioonivõime ja riiklike asutuste maine selles osas, mis puudutab toidukaarte, on väga halb pärast seda, kui toidukaardid kui riiklikud sissetulekutõendid kaotasid kehtivuse sarnaselt katteta tšekkidega. Selline heade tavadega mitte kooskõlas olev vägivaldne ja omavoliline õiguste sidumine võõraste kohustustega viis praktikas selleni, et Tallinna elanikkond sai 1943. a. jaanuarist märtsini 720 tonni liha asemel vaid 200 tonni, mis tegi inimese kohta 250 grammi asemel nädalas umbes 100 grammi 14 päeva jooksul. Võid kas ei jagatud üldse või on seda iseloomustavad arvud veelgi ebasoodsamas vahekorras tegelike normidega.

Kõige absurdsem selles varustussüsteemis on aga asjaolu, et vastavate puudujääkide korvamiseks eeldatakse, et linnaelanikel on sidemed maaelanikkonnaga ja et nad end sel viisil varustavad, kuigi selliste sidemete olemasolu, nagu ka toiduainete ostmine vabaturult, on rangelt keelatud. Et mitte nälgida, on linlased sunnitud end varustama mustal turul, olgugi et neid selle eest karistatakse. Teisisõnu: tsiviilvalitsus ise viib linnaelanikud nii kaugele, et nad tegelevad salakaubandusega, ja karistab neid siis selle eest, et nad lasid end nii kaugele viia.

Niisugune asjade seis on mõeldav ainult eeldusel, et tegemist on erinevate heade õigustega koos täiesti võrdsete kohustustega.

6. Seoses eelnevaga olgu võrdlevalt mainitud normide suurused:

	Leib	Rasvaine	Liha
Sakslased Ostlandis	2350	280	700
Sõjavangid	2600	130	250
Eestlased	1700	180	250

kujuures eestlaste varustamine põhineb vaid teoreetilisel nõudlusel ja pole tagatud isegi mitte nimetatud ebavõrdsel tasemel. Et eestlased mingeid riitusesemeid ja jalanõusid ei saa, olgu vaid möödaminnes mainitud.

7. Ka aktiivse rindeteenistuse ja mobilisatsiooni puhul abiteenistusse *Wehrmacht*´is on määrav teisejärgulisuse teema. Kuna eestlasi ei tahetud ühendusse saksa rahvaga ja neil polnud silme ees rahvuslikke eesmärke, mille eest võidelda, siis kulges värbamine leegioni äärmiselt ebarahuldavalt. Kui siis kuulutati välja kaudne mobilisatsioon [tööteenistusse] totaalse panusena, olid eestlased veel valmis vaid Saksa huvide eest töötama, nende eest langeda nad aga ei tahtnud. Ühemiljonilise rahva panus suurtesse sõjasündmusesse paistis mõttetu – eriti, kui samadel põhjustel, mis eestlaste puhul, polnud ka teiste rahvaste poolt mingit abi oodata. Eestlased oleksid rindel mõttetult verest tühjaks jooksnud. Bolševistlik invasioon, mille võimaluse

kõrgem valitsev kiht on juba välistanud, nõuaks arvatavasti vähem vereohvreid kui igal rindelõigul ees ootav Stalingrad. Seepärast hoidusid eestlased aktiivsest rindepäanusest. Värvatud põgenesid metsadesse või läksid Soome. Ülejäänud rindekohuslased osalevad mobilisatsioonis ilma sisemise vaimustusega, seda enam, et värbamismeetodid on ennekuulmatud. Et saada vähem töökohuslasi ja rohkem relvakandjaid, kasutasid komisjonid kõige kavalamaid nõkse. Mõnikord pidid värvatavad kohustuma sõjaväkke astuma ähvarduse all, et nad vastasel juhul ei saa tagasi oma rõivaid. Väidetavalt võis mobilisatsiooniliikide vahel vabalt valida, ometi tuli korduvalt ette vahistamisi, kui värvatavad otsustasid ühe kindla mobilisatsiooniliigi kasuks ning lükkasid väljapakutud mobilisatsiooniliigi tagasi.

Selline varjatud mobilisatsioon koos ebaseiraste värbamismeetoditega meenutas surnud hingede värbamist. Samamoodi hangiti ja osteti Gogoli romaanis kokku surnud hingi Venemaal pärisorjuse ajal. Ka praegu polnud tegu millegi muu kui surnud hingedega, sest füüsiliselt mehi küll värvati, kuid mingit veendumust nende südames polnud. Mobilisatsioonist alates kubiseb linn purjus meestest, kes suhtuvad asjasse ükskõikseltselt või joovad end murest ja häbist purju. Üksuste ärasaatmine, mis lõpuks ettevõtmise naeruväärsuse tõttu jäeti ära, paistis pealtvaatajatele halva naljana. Tegemist pole sõjapanusega, vaid see on mäng olematute tunnetega, ühesõnaga, igas suhtes tühikäik.

Selle erakordselt negatiivse või igatahes esialgu sellisena tajutava värbamise tagajärjeks on see, et need, kes metsas pelgupaika otsivad, moodustavad seal koos saksa desertööride ja vene partisanidega kodusõja ja anarhia taimelava. Niinimetatud metsade “rohelistel legionil” on juba olnud kokkupõrkeid omakaitse ja teiste riiklike korrakaitsjatega. Mobilisatsiooni teine suur negatiivne tagajärg seisneb selles, et Eestilt võetakse ära tööjõud ja seatakse seeläbi ohtu tootmine, eelkõige eesseisev saagikoristus. Tööjõu hulk on juba piiratud, sest bolševikud küüditasid või mobiliseerisid 45 000 meest ja umbes 25 000 on juba Saksa sõjaväes, see teeb kokku 70 000 meest maksimaalselt 110 000-st (10% rahvastikust), kellega üldse oleks saanud tootmises arvestada.

Eestlaste alamrassiliseks pidamine ilmneb mobilisatsiooni puhul selles, et värbamine toimub viisil, mis meenutab pärisorjuse aegu või koloniaalüksuste kokkuajamist. Väärrikustundega rahvale ei tohiks välja pakkuda mobiliseerimismeetodeid, mis väljastpoolt paistavad järgivat rahvusvahelist õigust, mille puhul aga tegelikult on tegemist politseimeetmetega.

Kõik need meetmed kokku annavad aimu sellest, et *Reich* ei ole eestlastele midagi pakunud, küll aga on kõike keelanud, mida põhja tõugu rahvas hingeliselt ja füüsiliselt vajab. Veendumus, et *Reich* ei kavatsenud vallutatud alasid enda tasemele ülendada, vaid tahab neid endast eemal hoida ja ära tõugata, pääseb üha rohkem maksvusele ja saavutab sellise ulatuse, et isegi suurimad idealistid ning *Reich*’i ga saatusühtsuse mõtte viimased kandjad ei usu, et suudaksid oma rahvusliku autundega ühendada niisuguse Saksa poliitika käsilaseks olemist. Kuid ka Saksa poolel on eelkõige parimad ringkonnad meeletu Saksa poliitika libeda tee üle, sest vähe sellest, et eksliku poliitika tõttu on vapper sõjavägi jäänud ilma võitudest, rahvaste keeldumine antud poliitiliste tavade juures *Reich*’i toetada ähvardab käest libisenud võidu pöörata kaotuseks. Üks mõistlik saksa inimene ja eelkõige natsionaalsotsialist teab liigagi hästi, et oma kasu on saavutatav vaid üldise kasu kaudu. See liikumise põhireegel on ka rahvaste elus analoogselt rakendatav. Järelikult ei olnud poliitika puhul, mis partei põhimõtete laiendatud rakendamise võimalused tähelepanuta jättis, tegemist Saksa poliitikaga ja veelgi vähem natsionaalsotsialistliku poliitikaga. Antud poliitika on välissuhetes toiminud nagu demokraatia sisesuhetes. Välispoliitiline demokraatia aga tähendab riigireetmist.

III Lõppjärelused

Lõppjärelused, mida Eesti poliitilisest kriisist lähtudes saab teha *Reich*´i poliitika osas, osutavad rahvusvaheliste suhete järsule halvenemisele tulevikus. Eesti sektori osas on soovitatavad järgnevad meetmed:

1. Saksa poliitika üldine ümberorienteerumine, s. t. eemaldumine äärmuseni viidud ja eelkõige baltisakslaste poolt alalhoitavast ettekujutusest eestlaste rassilisest erinevusest sakslastest. Tõelise poliitilise juhtimisprintsipi juurutamine, kusjuures juhtimine ei tähenda isetegemist, vaid teistel teha laskmist. Rahvussotsialistliku liikumise lubamine Eestis kohalikest seisukohtadest lähtudes ja niisuguste rahvuslike püüdluste väärtustamine, mis otsivad võimalust *Reich*´iga üheks saada. Kui *Reich* soovib sõda võita, on peale seda olemas vaid riigitruid ja riigivaenulikud rahvad. Eestlased võivad ja tahavad kuuluda esimeste hulka. Kui nad seda ei soovi või ei taha, saab selle põhjuseks vaid olla see, et *Reich* neid selles takistab. Seetõttu tuleb praegune väljalülitamispoliitika asendada kaasamispoliitikaga. Praeguse poliitika jätkumisel on eestlastel reaalspoliitiliselt vaid üks valik: ühineda nendega, kes ei jaota rahvaid esmaklassilisteks ja teisejärgulisteks.

Eesti-Saksa suhetel tuleb lasta areneda nende loomulikus suunas, mis viib eestlased *Reich*´i. See tee on siiani olnud tõkestatud. Vaba rahvana ei ole eestlasi *Reich*´i lastud, orjadena ei taha nad seda ise. Rõhuv enamus eestlastest eelistaks kõigist rahvaste ühendustest ühendust *Reich*´iga. Propaganda tuleks sellele üles ehitada. Paljude küsitava väärtusega spetsialistide asemel, kelle teened seisnevad ainult kaasabis lüüasaamisele ja ebakõlale rahvaste vahel, peab asuma rahvusühitsuse propaganda. Propagandist, kes selle ülesande täidab, on sõjaliselt tähtsam kui terve hulk spetsialiste, kes esindavad vaid üleolekut ja ebakõla rahvaste vahel.

Kui eestlased ise tahavad *Reich*´iga seotud olla, siis tuleb neile püüdlustele täielik vabadus anda. Hetkel lahutab eestlasi *Reich*´ist mitte eestlaste, vaid *Reich*´i hoiak. Kunstlikult tekitatud vastandlikkuses peituvad kõigi *Reich*´i poliitika ebaõnnestumiste põhjused. *Reich* peab andma eestlastele võimaluse vabatahtlikult teha seda, milleks *Reich* usub neid sundima pidavat. Sunni sissetoomine loomulikesse suhetesse teeb poolehoiust vastumeelsuse ja annab aimu sellest, et niisugustest loomulikest suhetest ei saada aru. Tootmises, totaalses panuses sõtta – kõikjal rakendab *Reich* üht printsipi: “*Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt.*” [“Kui sa vabatahtlikult ei allu, kasutan vägivalda.” – tsitaat Goethe “Metshaldjast”. – S. A.] Vägivalda milleks? Et suutmatusega teist rahvast mõista saavutada midagi, mida eestlased loomu poolt oleksid ise teinud. Kui mõelda sellele, et ühelegi rahvale ei oleks sarnane samade kohustuste ja erinevate õiguste poliitika meele järele, on selge, et *Reich* põrkub oma senise poliitikaga jätkates ainult vastupanule. *Reich* ei saa pikemas perspektiivis öelda: teie töö, teie sõjapanus sobivad meile, te olete koguni kohustatud samas vaimus jätkama, kuid ühiskondlikult me teid ei tunnusta, oma õigustes olete te alamast klassist. Te peate tegema sedasama mis *Reich*´i kodanikud, kuid teie saavutusi ei tunnustata nendega võrdselt. Ükski aus eestlane ei saa sellises poliitikas osaleda, ning kes seda teeb, seda põlgavad tema rahvuskaaslased. *Reich*´i jaoks on aga oluline kogu rahva ning mitte paari kuuleka sisutühja tegelase panus. Sellist inimest, kes suudaks mobiliseerida totaalseks panuseks kogu rahva tolle aumõiste vastaselt, pole ei siin ega kusagil mujal kunagi sündinud. Ja kui keegi võimukandjatest Berliinis roheline laua taga valmisolekut avaldab võtta see roll enda peale, ei tähenda see veel, et teda saadaks edu. Ja kui ka eesti rahvas seepeale otse mässama ei hakka, piisab siiski passiivsestki vastupanust, et elimineerida iga arvestatavat panust sõtta ja võitu. Mõeldes eelkõige võitluse

rasketele tingimustele praegusel hetkel ja võttes arvesse meeste nappust, sest Eesti meestest on 4% küüditatud ja 2% juba *Reich*´i poolt mobiliseeritud, arvesse võttes materjalipuudust jne., on senise skeemi järgi talitades võimatu saavutada edu. Siin võib aidata vaid äärmine leidlikkus, juba mainitud *diligentia quam suis rebus*, sest edu saavutamiseks tuleb väljuda raamidest ja eeskirjadest, mida saab ühe mõõdupuuga kõigile rakendada.

Eestlastel pole mõtet osaleda milleski, milles neid hiljem süüdistama hakatakse, kui on ette teada, et nende pingutusi ei saada edu. Senise poliitika jätkudes juhtuks aga just nimelt see, ning osaliselt on juba juhtunudki. Edu saadaks eestlaste tegevust vaid siis, kui eestlased tohiksid võtta *Reich*´i üritust kui oma ja võiksid rakendada toda edu eelduseks olevat põhimõtet *diligentia quam suis rebus*. Seni kui *Reich*´i üritus pole eestlaste üritus, jääb edu tulemata. Eelkõige majandusest saab vaid käibemajandus, mitte kasumimajandus, ning võitlusvõimeliste üksuste isikliku panuse asemel on oodata kokkuametud surnud hingi.

2. Käsitlemata on veel vaid küsimus, kuidas peaks toimuma eestlaste deneutraliseerimine. Selleks on vaid kaks võimalust: Eestist saab *Reichsland*, s. t. iseseisev Eesti haldusüksus *Reich*´is oma riikliku korraldusega, mis on kohandatud korraldusega *Reich*´is, kusjuures eestlastele antakse täielikud *Reich*´i kodaniku õigused, või saab Eestist *Reich*´i liidumaa [*Bundesstaat*], mis säilib *Reich*´i välis- ja majanduspoliitiliste huvide raames omariikluse.

3. On võimatu ennustada, kas on veel võimalik saada *Reichsland*´iks või on selle mõtte teostatamiseks siin liiga hilja. Võib-olla on *Reich* selle võimaluse juba mööda lasknud ja järele on jäänud veel vaid võimalus saada liidumaaks. Mõlemal puhul ja üleüldse on *Reich* maha maganud ja kerge-meelselt käest lasknud parimad lahendused Eesti osas. Sellest lähtudes on *Reich*´i jaoks juba praegu soodsam nõustuda omariikluse andmisega Eestile, kohustusega totaalseks koostööks sõjas, kui niisugune nõustumine hiljem ilma selle kohustusega, sest senise poliitika jätkumine tähendab toetuse nõrgenemist *Reich*´ile. Omariiklusega nõustumine tagab *Reich*´ile välispoliitiliselt vähemalt veel ühe liitlase, samas kui senise poliitika jätkudes on *Reich*´il üks sisepoliitiline vaenlane juures.

a. Omariiklusega nõustudes rakenduvad vastavad rahvusvahelisele õigusele tuginevad tingimused, s. t. lepingud, liidud jne.

b. Kui aga Eestist saab *Reichsland*, s. t. Saksa riigi iseseisev osa, tulevad arvesse järgnevad mõõndused, ilma milleta ei saa eestlastelt oodata *diligentia quam suis rebus*´t:

1) Nõustumine rahvusliku valitsuskabinetiga.

2) Nõustumine rahvusliku armeeaga, millele kehtivad *Reich*´i mobilisatsioonieeskirjad ja varustus- ning hoolduskohustused. Koondatud väeosi tuleks rakendada rügementide kaupa rindelõikudel, mida eestlased tajuvad kui kaitsetsoone, s. t. rinde põhjalõigul. Seejuures pole määrav mitte väejuhatuse loogika, vaid nende üksuste psühholoogia, kelle rakendamine põhjalõigul kodumaa vahetuks kaitseks oleks kõige tulemusrikkam.

Kõigi seniste lahinguüksuste, sh. Eesti Leegioni laialisaatmine, sest neid ähvardab juhul, kui nad Nõukogude poole kätte vangi langevad, mässajatena tapmine või piinamine. Eesti üksused peaksid olema allutatud üldistele mobilisatsioonieeskirjadele.

Eesti rügementide paigutamisel ühtlaselt kogu rinde põhjalõigule on see eelise, et kaotuse korral ühes kindlas rindelõigus ei saaks surma kõik eesti mehed, mis juhtuks siis, kui kõik üksused antud paigas koos oleksid. Pealegi jaotub niimoodi talitades vastutus Saksa ja Eesti üksuste vahel.

3) Saksa tsiviilvalitsuse ärakutsumine.

4) Monopoolsete ettevõtete [*GmbH-d*] laialisaatmine.

- 5) Totaalne reprivatiseerimine.
- 6) Eesti majanduse allutamine sõjaaja neliastakule.
- 7) Eestlastele samad õigused ja kohustused kui *Reich*´i kodanikele.
- 8) Eesti eluruumi laiendamine Pihkva ja Kingissepa suunas; Eesti *irridenta* tagasiasustamine, kusjuures antud alad jäävad eranditult Eesti majanduse kasutusse.
- 9) Eesti rahvusliku [natsionaalsotsialistliku] liikumise lubamine.
- 10) Rahvusliku elu terviklus [*Integrität*] kõigil aladel, kus see avaldub.

3. Nimetatud eelduste täitmisel suudaks Eesti laias laastus panustada järgmist:

a. Sõjavägi:	60 000 meest
b. Majandus:	
1. teravili (äraandmiskohustus riigile)	50 000 t
2. või	7 000 t
3. toorõli	200 000 t
4. bensiin	20 000 t
5. sulfiit ja sulfaattselluloos	100 000 t
6. fosforiit	100 000 t
7. portlandtsement	80 000 t
8. piiritus	80 000 hl
9. tarbepuit	700 000 tm
10. linane riie	1 500 000 m
11. villasisaldusega riie	1 000 000 m
12. kunstpuuvillariie [ersats]	20 000 000 m
13. kunstiid	1 000 000 m
14. administratiivkulude kokkuvõid <i>Reich</i> ´i administratsiooni likvideerimisel	6 000 000 RM
15. laevad	29 tk.

4. Eesti deneutraliseerimine oleks *Reich*´i-poolne positiivne eeskujud Euroopa rahvaste saatus-ühtsusele. Lisaks sellele on Eesti väike, aga lugupeetud poliitiline tegur Euroopas. Kuna Eesti on väike, on risk madal, ning *Reich* saab tuua näite oma tegelikest kavatsustest. Kuna Eesti on lugupeetud, on selle väikeste kuludega seotud ettevõtmise mõju Euroopas arvestatav. Võttes arvesse seda, et Euroopas ollakse teadlik vanadest pingetest eestlaste ja sakslaste vahel, on Eesti otsus minna kaasa *Reich*´iga praegusel hetkel mõjuvaim propagandalahing Uue Euroopa rajamisel.

Sirje Annist

(1936)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1960. aastal. Eesti Ajaloomuuseumi arhivaar. Peamised uurimissuunad: mentaliteediajalugu, sõjajärgne repressiivpoliitika.

Ungari 1956. a. oktoobrirevolutsioon ja selle tagajärjed

Ühe toonase neljateistaastase poisi mälestused

Csaba János Kenéz

Ene kui hakkas jutustama oma elamustest Ungaris 1956. aasta oktoobris ja novembris, pean andma järgneva paremaks mõistmiseks mõned selgitused. Esiteks on nende ridade kirjapanijal kindlalt välja kujunenud rahvustunne, võib-olla oma sünnipaiga tõttu Felsővisó (sks. k. Oberwischau; rum. k. Vișeu de Sus) Máramarose (Marmuresch) komitaadis, mis tänapäeval asub Rumeenias. Peeter Järvelaid (Ajalooline Ajakiri 2001 [2002], nr. 4 (115), lk. 121) on öelnud, et autori rinnus tuksub kolm südant – ungari ja saksa südame kõrval ka eesti oma. Teiseks näeb autor probleemi selles, et ta ei kavatsenud kirja panna mitte ajaloolis-teaduslikku analüüsi, vaid isiklikke mälestusi, mis põhinevad ta enda vahetutel kogemustel.

Oluline on asjaolu, et kasvasin üles Kisvárdas, tollases Szabolcs-Szatmári (1945–1955) komitaadis, mis asus Ungari-Nõukogude piiri lähedal. Siin oli mul umbes 1951. aastani võimalus jälgida vangide deporteerimist töölaagrisse või põllutöödele. Politseinikust onu Gál (Gál bácsi) oli arvatud saatemeeskonna hulka ja jagas uudishimulikele poistele varmselt selgitusi. Kui mu vanem vend Laci (László) või noorem õde Katalin keeldusid midagi söömast, tavatsesin ma mainida: “Vangid sööksid seda” (*Megennék a foglyok*), mis on meie peres tänaseni tuntud kõnekäänd.

Järgmine võtmelise tähendusega kogemus minu jaoks olid lendlehed “Orjastatud rahvastele”, mida Ungari kohal loobiti alla 1953. aasta suvest alates. Neis manati esile 1956. aastaga sarnane stsenaarium ja

lubati selleks puhuks Ameerika Ühendriikide ja Lääne abi. Sel ajal hoidsin ma end Ungari tegeliku olukorraga juba süstemaatilisel kursis, kuigi see kõik pidi toimuma väljaspool mu perekonda, sest isa keelas poisil tegelda ungari rahva tõelise saatusega, see oli hädaohtlik. Ka alateadlikult tegelesin vaimse vastupanuga Nõukogude okupatsioonile, tõlgendades ajaloolisi filme türklaste ajast või Rákóczi ülestõusust paari täiskasvanu (ka talupoegade) abiga dialektiliselt kui kommunistivastaseid. Olgu lisatud, et saatuse ironiana algasid mu kinokäigud sunniviisiliselt, sest olime koolis esimesest klassist peale kohustatud vaatama selliseid Nõukogude propagandafilme nagu “Berliini langemine” ja “Stalini kolm lööki” Teise maailmasõja kohta või siis “Valve mägedes” türki klassivaenlastest. 1955. aasta suvel kolisime perega Debreceni, Ungari “kalvinistlikku Rooma”, kus oli tollal ligi 120 000 elanikku. Debrecen oli traditsiooni järgi Ungari asepealinn ja kultuuritaseme erinevus võrreldes Kisvárdaga tohutu. Vaatamata sellele, et kalvinistliku kiriku piiskop János Péter (1910–1999) oli kommunist ja hiljem, János Kádári (1912–1989) valitsuses pikka aega Ungari välisminister, õppisin ma kalvinistliku Debreceni elanikke – “civis”, nagu neid Ungaris kutsuti – tõeliselt hindama, kuigi olen ise katoliiklane. Läksin siin nn. vene humanitaarkooli (*orosz-humán tagozat*) 8. klassi, sest mu õppeedukus oli hea. Vaevalt oleks vaimne vastuolu võinud suurem olla: neist koolidest pidi sirguma

riigi tulevane eliit, täistopitud vene õppeka-
vu ja poliitilist kasvatust, aga klassis oli vaid
paar õpilast, kes polnud nõukogudevastasel
meelestatud.

Suvel 1956 levisid kuuldused tööliste üles-
tõusust, mis toimus Poznańis juuni lõpus. Un-
gari Töölispartei (Magyar Dolgozók Pártja)
ninamehe Mátyás Rákosi (1892–1971) välja-
vahetamisele Ernő Gerő vastu ei omistanud
ma mingit tähendust, sest Gerő oli Rákosi
usaldusalune ja niisamuti stalinist. Partei uus
juhtkond üritas maha vaikida esimese suu-
re massimeeleavalduse, mis toimus László
Rajki (1909–1949) rehabiliteerimiseks, ja
asuda ise stalinismivastase võitluse etteotsa.
Veel 23. oktoobri eelõhtul – suur parteidele-
gatsioon eesotsas Gerő ja president András
Hegedüsiga (1922–1988) oli parajasti küläs-
käigul endise “reetjate marssali” Josip Broz-
Tito juurde – vaatasin uut filmi “Härä koo-
linõunik Hannibal” (*Hannibál tanar ur*), mis
käsitles võrdlemisi realistlikult irredentismi
Ungaris kahe sõja vahelisel ajal.

*

1956. aasta 23. oktoobri ennelõunal ilmus
Szegedi Ülikooli üliõpilasdelegatsioon Deb-
receni Mihály Fazekase gümnaasiumi, luges
ette ungari noorsoo nõudmised ja kutsus
meid, õpilasi, demonstratsioonist osa võtma.
Oli soe sügispäev ja me olime suviselt riides,
lühikestes pükstes. Meiega liitus teistegi
gümnaasiumide ja keskkoolide õpilasi ning
me siirdusime komitaadi parteimaja juurde,
mis asus Fűvészkerti-kooli – kus ma lõpetas-
in 8. klassi – ja Déry muuseumi naabruses.
Vanemad õpilased põletasid siin tunnistusi,
ma mõtlen, et pioneeritunnistusi, sest seal
oli kommunistliku Ungari vapp. Meie endi-
ne vene keele õpetaja (proua Kárpáti) vaatas
meid teiselt korruselt etteheitval pilgul. See-
järel siirdus demonstratsioon tehastesse (muu
hulgas vagunitehasesse), kus suurem enamus
töötajaskonnast omavahel solidariseerus. Tee
peal liitusid rongkäiguga ka mitmed möödu-
jad. Valitses pidulik solidaarne meeoleu,
meie hüüdlused sisaldasid poolehoiuaval-

dusi Poola oktoobrisündmustele ja mõistagi
nõuet viia Nõukogude väed Ungarist välja
ning asendada senised valitsus- ja parteiju-
hid Imre Nagy (1896–1958) omaga. Sihtpunkt
oli ülikooli peahoone linnasüdame serval
Nagyerdős.

Olime siiani näinud mitmeid kohustuslik-
ke demonstratsioone, aga sellist mitte kunagi.
Rongkäigus osalejate arv kasvas sedavõrd, et
päraslõunal, kui olime teel ülikooli poole,
oli neid minu hinnangul juba samapalju kui
Debrecenis elanikke. Sellist arvu ei saanud
seletada üksnes suure hulga Debrecenis
töötavate inimestega, vaid ka arvukate poo-
lehooidjatega naaberregionist. Hiljem, kui
korra tagamiseks moodustati Revolutsiooni-
nõukogu (omavalitsusorgan) ja Rahvuskaart,
olin ma juba kodus. Nagu sel, nii ka järgne-
vatel päevadel kuulasime Budapesti raadiot
ja üritasime sel moel saada informatsiooni
dramaatiliste sündmuste kohta pealinnas.
Kuna ma päevikut ei pidanud, saan kirjelda-
da üksnes mällu talletunud elamusi, taotle-
mata täpset kronoloogilist järjestust. Minu
vanem vend László, kes oli ajateenistuses
Sztálinvárosis (endine Dunapentele, tänapäe-
val Dunaújváros) – ühes relvastatud võitluse
tulipunktis –, naasis koju, vallandades seega
minu nõrdimuse. Eks ma tahtnud ju võidelda!
Ent tehnilisel taibuka noormehena hoolitses
vend selle eest, et saime kuulata Raadio “Va-
ba Euroopat”, mis oma Nagy-vastase hoiaku-
ga külvas küll segadust.

Ühel päeval tuli gümnaasiumi õue kaks
veoautot relvadega ning vanemate klasside
õpilastele jagati välja automaadid, karabii-
nid ja teised kergerehivad. Mind aga saadeti
pärast ülevaatast “ema seelikusaba alla”, sest
ma olin liiga noor. See oli suur pettumus, mis
sööbis mulle igaveseks mällu. Raadio väitis,
et ülestõusnud panid oma rehivad maha kan-
gialustesse, surnuaedadesse ja mujale, sest
nii jäid nad karistuseeta. Aga minu innukad
relvaotsingud, ka raudteejaama taga vanal
kalmistul, jäid tulemusteta.

28. oktoobril muutus toon raadios järsult.
Kossuthi Vaba Raadio (Szabad Kossuth-
rádió) alustas oma saadetega. Nagy valitsus
– tollal juba koalitsioonis mittekommunisti-

dega – jõudis läbirääkimiste teel niikaugale, et Nõukogude pool oli nõus vägesid Ungarist välja viima. Revolutsioon näis olevat võidukas! Hiljem selgus, et Nõukogude väed vahetati lihtsalt välja: ukrainlased ei osutunud usaldusväärseks, mistõttu nad asendati väeosadega Nõukogude Liidu Aasia piirkonnast. Need väed liikusid oktoobrikuu lõpust peale massiliselt ka läbi Debreceni Budapesti suunas. Tankide ja teiste mootorsõidukite müra oli üsna selgelt kuulda, sest ma elasin kahest [vägede liikumise – Toim.] teelõigust ühe lähedal (Kató Hámáni, tänapäeval Füredi tänav), lisaks sellele nägime korduvalt pealt hirmuäratavat sissemarssi. Täna tean ma väga hästi, et reaktsioonina sellele teatas Imre Nagy Ungari väljaastumisest nn. Varssavi pakti maade hulgast ning kuulutas välja Ungari neutraliteedi.

Esmaspäeval, 5. novembril pidi Debreceni ettevõtetes, nii nagu Budapestiski, taastuma tootmine ja normaalne elu. Niikaugale teadupärast ei jõutud, sest Punaarmee oma ülekaaluka tankiväe, jalaväe ja õhujõududega alustas pühapäeval, 4. novembril, veidi pärast kella nelja kogu riigis oma teist sissetungi Ungarisse. Nõukogude Liidu poliitiline juhtkond selgitas nii 23. oktoobril (esimene sissetung) kui ka nüüd, et nad tahtsid osutada abi “vennalikule Ungari töölisklassile”. Vaidlesime tookord tuliselt selle üle, kes Ungari poliitilisest juhtkonnast oli Nõukogude väed appi kutsunud. Mõlemal korral alustas Nõukogude pool oma sissemarssi kutsumata, kusjuures János Kádár toetas Nõukogude poliitikat pärast 4. novembrit ja oli lojaalne, sest Nõukogude pool lõi baasi tema uuele “töölise- ja talupoegade valitsusele”. On kummaline, et formaalselt ei astunud Kádár kunagi Imre Nagy korduvalt muudetud koosseisuga koalitsioonivalitsusest välja.

Debrecenis kindlustasid piiskopipalee ja postimaja vahelist käiku kaks Ungari soomusautot. Turmtulega rünnati mitte ainult neid soomukeid, vaid ka kasarmuid, kuhu olid majutatud Ungari revolutsioonilised väeosad. Kuna me elasime toimuva lähedal, läksime maja keldrisse ja jäime sinna umbes kella

üheksani hommikul. Nõukogude väed vallutasid Debreceni kiiresti; ungarlastest ohvrid olid seega õigupoolest üleliigsed.

Kas ma kuulsin tookord ka Ungari Kirjanike Liidu või vabade ametiühingute draamatilisi appikarjeid (“Maa ilma rahvad!”), ei oska täna enam öelda – igatahes ei meenu mulle midagi. Ent ma mäletan täpselt 7. novembrit, mis Debrecenis kulges rahulikult. Tundsin südamest tulevat rõõmu asjaolust, et seekord ei toimunud käsukorras juubelimarsse ega -demonstratsioone nn. Suure Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva puhul. Kui ma õigesti mäletan, läksime peagi uuesti kooli, kus ma ühe klassiruumis peetud ägeda diskussiooni käigus, mis puudutas kas Ungari oktoobrirevolutsiooni või vabadusvõitlust, avaldasin klassi kommunistliku suuna eestkõnelejale (József Bernáth) oma seisukohti, neid ilustamata; võimalik, et sellele ka oma tegudega kaalu lisades. Aga viimast ma päris täpselt enam ei mäleta.

Varsti pärast seda sain ma ühe naabripoissist sõbra (minust umbes aasta vanema László Kovácsi) kaudu kontakti sõduritega, kellelt kuulsin, et raudteeliinil Budapest-Debrecen-Záhony deporteerisid Nõukogude võimud Ungari vabadusvõitlejaid. Sõdurid küsisid, kas ma olen valmis kohale kandma miine, et katkestada raudteeühendus, ning ma vastasin jaatavalt. Mõtlesin, et lõpuks saan ma midagi teha kodumaa heaks! Tähtis oli seegi, et andsin piduliku vande hoida seda täielikus saladuses perekonna, sõprade ja kõigi teiste ees. Tundsin end nüüd nagu tähtsa saladuse kandja. Ent mu lootused said rängalt petta, kui sain teada, et miinide hankimine oli luhunud. Kahjutasuks pakkusid kaks või kolm sõdurit välja, et võtavad peale L. Kovácsi kaasa ka minu, kui nad 19. novembril “Viini poole” teele asuvad. Nad kohustasid mind jätkuvalt rangelt saladust pidama.

*

Esmaspäeva, 19. novembri hommikul kell üheksa asusime esimese Záhony-Debreceni-Szolnoki-Budapesti rongiga teele. Peale kahe

või kolme sõduri ja meie kahe oli kaasas ka üks või kaks eraisikut – nagu hiljem kuulsin, oli üks neist kurjategija, kes lasti vabaks, kui vangla oli täitunud poliitiliste vangidega. Reisirongide normaalne sõiduaeg oli tookord ligikaudu 3,5 tundi. Aga rong peeti mitu korda kinni ja seda kontrollisid nii Nõukogude sõjaväelased kui ka Ungari julgeolekuteenistus – eriti pikalt Szolnokis –, nii et me jõudsime Budapesti alles kella kümneks õhtul. Nende kontrollide ajaks pani vagunisaatja meid, poisse, ühte ilmselt mitte kasutusel olevasse tualettruumi luku taha, pidime kogu selle aja Lászlóga täiesti vagusi olema. Oli kokku räägitud, et meie grupp ööbib László sugulaste juures Budas, Doonau kaldal. Kuna kogu riigis kehtis komandanditund, saatis üks Nõukogude sõjaväepatrull meid Läänevaksalist (Nyugati pályudvar) üle Margiti silla (Margithíd) kokkulepitud aadressini. 20. novembri varahommikul läksime väljapuhanuna ja hommikust söönuna edasi, tegemata ühtki kõrvalehüpet Pesti poolele, kus oli veel selgelt näha ägeda tänavavõitluse jälgi. Hobusevankriga läksime Pilisvörösvári. Siin kontrollisid Viini viivat maanteed sinisetriibulises vormis Ungari julgeolekuteenistuse mehed. Mu sõbral László Kovácsil tuli mõte paluda neid julgeolekutöötajaid, nn. Ávósid, et nad aitaksid meil jõuda Győri oma vanemate juurde, kellest “kontrevolutsioon” meid olevat justkui lahutanud. Mehed peatasid tõepoolest lahtise veoauto, mis sõitis ühte kasarmusse Komáromi.

Siin kuulas üks julgeolekuohvitser meid eraldi üle, väites, et László oli juba üles tunnistanud: me tahame põgeneda Läände ja Ungarist lahkuda – seda hetkel, mil isamaa vajab igäht meist. Mu sõbrale Lászlóle rääkis ta sedasama, nii et me tülitseme omavahel ägedalt ja süüdistasime teineteist vastastikk, et teine reetis meie põgenemisplaani. Aga kuna polnud piisavalt personali, lasti nii sõdurid kui ka meid Lászlóga vabaks. Enne seda pidime kõikvõimalikul moel vanduma, et me ei lähe enam mitte lääne, vaid ida suunas. Kui olime Komáromist ida suunas lahkunud, arvas László, et oleme piisavalt itta läinud – nüüd võime otsa ümber pöörata,

oleme oma vannet ju pidanud. Siin löid sõdurid, kes tahtsid Debreceni tagasi pöörduda, meist lahku.

Tegime Lászlóga ümber Komáromi suure kaare lääne suunas. Panime kõik oma raha kokku, et järgmises külas Ácsis osta tükk leiba ja kristallsuhkrut. Korraga nägime, et üks rong sõitis tasasel käigul lääne poole. Otsemaid pistime jooksu, olime küll hingetud, aga jõudsime peale hüpata.

Leidsime ühe tühja kupee, võtsime seal istet, et end koguda. Kohe varsti tuli vagunisaatja, tõmbas kardinad ette ja lukustas kupee. Olime valmistunud selleks, et meie põgenemine siinkohal lõpeb. Vagunisaatja tuli veel kord ja keeras ukse, sedakorda seestpoolt, lukku. Ta ütles meile mõistvalt: “Poisid, ma näen, et te tahate minna Viini. Győrini saate sellesama rongiga; seal ma teen ukse lahti.” Ta andis meile veel nõu minna Győr is üle Doonau silla ja otsida uues linnaosas endale ööbimisvõimalus.

Oli juba pime, kui me jõudsime Győri Doonau silla juurde. Siin hoiatati meid sosal nii ungari kui ka vene keeles üle silla mitte minema, sest seal on haarang.

Ruttu kogunes 15–20 inimesest koosnev grupp ja kaks naist viisid meid kõigepealt ühte majja, kus saime õhtueinet. See oli – nagu hiljem selgus – grupp Budapesti transpordiettevõtete relvastatud töölisi, kes jutustasid võõrustajatele oma tegudest. Meid Lászlóga lahutati grupist ja päriti meie perekondade järele. Mul oli kaasas õpilaste kontrollimise vihik, millest ma andsin ühe täiskirjutatud lehe tolele naisele, kes koostas siis kahe Debreceni gümnaasiumiõpilase perekondadele sõnumi, mis anti ka raadio kaudu edasi. Teatasime sõnumis, et oleme jõudnud õnnelikult Győri. Pidime õigel ajal magama mine-ma, sest järgmisel hommikul tuli hakata väga vara piiri poole liikuma – see oli ligikaudu 60 kilomeetri pikkune teekond.

Kolmapäeval, 21. novembril asusime pärast hommikueinet aegsasti teele; meid juhtis üks meie lahketest võõrustajatest, kes oli varem teeninud piirivalves ja tundis paikkonda väga hästi. Oli udune hommik, pärastpoole

päikeseline päev, nagu teisipäevalgi, ja me läksime jalgsi mööda Rábca jõe tammi lääne suunas, üle Hansági maastike, niisiis mitte tuntumat, vaid pikemat loodesuunalist rada pidi Hegyeshalomisse. Teel leidsime mahajäetud veoauto, millega saime mõne kilomeetri sõita – kuni kütust jätkus. Öhtupoolikul jättis saatja meiega hüvasti, andes igapäevale vennalikult suud, umbes 10 kilomeetrit enne piiri. Ta võttis grupi käest ainult kaasasoleva Ungari sularaha ja minult Pobeda-kella, sest läänes ma Nõukogude kella ei vajavat. Meiega liitus üha rohkem põgenejaid, teiste hulgas ka üks seitsmeteistkümnendaastane Budapesti tütarlaps, kelle nime ma olen juba jõudnud unustada, aga kellega ma sõbrunesin ja kellele andsin oma lühikese talvemantli. Tüdruk oli kehvasti riides ja päikeseloojangu ajal ta külmetas; õhutemperatuur oli külmakraadides.

Nagu saatja meile südamele pani, pidime ületama Rábca jõe põhja suunas. Paar kilomeetrit edasi pidi olema viimane allesjäänud sild, aga seegi õhati meie silme all. Pärast lühikest arupidamist ehitasime parve; oksad seoti hädapäraselt nõoriga, püksirihmadega jms. kokku. Jõgi oli vaid 5–7 m lai, aga tugeva vooluga. Viimasel ülesõidul pidin mina parve ühel küljel puutüvesid koos hoidma, mis mul paraku ei õnnestunud. Kukkusin ainsana jökke, aga mind õngitseti kähku välja. Nüüd oli isegi parem, et olin ilma talvemantlita!

Üks lahke jahimehemütsiga mees näitas meile, kus asub piir, ja ootas meid osutatud paigas – koos ühe Nõukogude laskursoomukiga. Meid võeti kinni ja rivistati üles; pikas reas oli paar tuhat inimest, kes kõik pidi viidama Mosonmagyaróvárisse. Kinnivõtmisel rääkisin ma veel midagi Nõukogude ohvitseriga, kellelt sain teada sihtkoha. Vahepeal oli läinud pimedaks ja ainult pika rea alguses ja lõpus oli Nõukogude soomuk helgiheitjatega. Meie grupi juht andis mõista, et hoiaksime võimalikult rea keskele. Meie kõrval kõndisid valvuritena Ungari sõdurid, keda reasseisjad kogu aeg reeturiteks sõimasid. Sõdurid õigustasid end, selgitades, et nad ei tee seda vabatahtlikult, vaid sunniviisil.

Järgmises kurvis võivad me väikestes salkades võssa karata, aga märkamatuult. Teisalt oli nende endi elu ohus. Nii me ka tegime ja ma imestasin, kui paljud inimesed pikast reast kõrvale hüppasid. Mul on veel meeles, et ühe oja ääres, millest me möödusime, palusid kaks naist teiselt kaldalt, et viiksime teisele kaldale nende tited, turnides mööda purustatud silla ainsat palki, mida ma ka tegin, kuigi sõber László ja tüdruk kiirustasid mind edasi minema.

Siis jõudsimme ühe vahitornini, mis oli valvustatud, aga nägime lipust vaid kaht ülemist punavalget triipu ning mõistatasime, kas see oli Austria (punane-valge-punane) või Ungari (punane-valge-roheline) lipp. Siis kostsid ungarikeelsed hüüded: “Inimesed, tulge siia, te olete kindlas kohas!” Arvasime, et need on ungarlased, ja kihutasime torni juurest minema. Kuulsime tornist saksakeelseid hüüdeid, ent samal ajal hakati eestpoolt meie pihta tulistama. Salga juht ütles, et kuna neil on veel laskemoona, võiksid nad kommunistidega väärikalt hüvasti jätta. Mulle on jäänud tänaseni mõistatuseks, kuidas nad olid suutnud relvi kuni sinnani kaasa tassida.

Samuti ei mäleta ma enam, kuidas suutsin sinnamaani endaga kaasa vedada oma kausta isiklike mälestustega kodumaast. Igatahes jätsin ma – kes ma oleksin oma elu ikka heameelega kodumaa eest andnud – selle kausta maha, et peita end kindlasse kohta põõsaste taha. Meil õnnestus jõuda Austria aladele Andau lähedal Neusiedleri järve ääres. Ainult grupijuht sai käsivarrest haavata. Meid lasti ühe puksiirauto järelkärule ja kui üks vanem mees lausus asjakohased sõnad “Lapsed, me oleme vabaduses!”, sõitis kärü kraavi. Ainult üks umbes 50-aastane mees murdis käeluu, teised keegi nimetamisväärselt viga ei saanud.

Sihtkoht oli Eisenstadt, kus mind kõigepealt võeti vastu napsiga ja kus ma sain sooja duši all käia ning uued riided selga. Järgnes omamoodi poliitiline kontroll, seejärel tehti kindlaks, et mul ei ole palavikku – polnud isegi mitte külmetust –, kuigi mu juuksed olid pärastlõunast saadik jääklompideks muutunud. Mulle ja Lászlóle kinnitati, et Lääne

poliitilise hariduse mõõdupuude järgi võinuks me olla 21–22-aastased. Peaksin veel mainima, et meil ei olnud isikutunnistust; meie isikuandmed pandi kirja hea usu peale. Järgmisel päeval (22. novembril) pakuti tüdrukule töökohta Esterházi lossis Eisenstadtis, ent ta loobus sellest, sest minu jaoks kohta ei olnud.

Viini kaudu, kus me vabanesime tüdrukust, läksime Linzi laagrisse. Siin elas László onu, kes töötas ehitustöölisena ja kellel oli umbes 18-aastane poeg. Siin saime muu hulgas ka ungarikeelseid raadiosaateid kuulata – kodumaalt poliitilisi ja Melbourne'i olümpiaalt spordiuudiseid. Pean ütleva, et nende kolme laagrinädala jooksul tuli kogeda – on meiegi hulgas kommunistide agente; mõned paljastati nn. laagriahistuse järel. Ma panin imeks, et nii paljud Ungari põgenikud soovisid välja rännata Ameerika Ühendriikidesse. Minu jaoks see maa arvesse ei tulnud, sest pidasin Ameerika poliitilist juhtkonda Nõukogude maailmavalitustliku hoiaku põhiliseks kaassüüdlaseks.

Esimene konkreetne pakkumine tuli Belgiast, kust mulle anti lootust õppida peenmehaanikuks. See pakkumine kaotas tähtsuse, kui laagrisse ilmus vürstinna Tatiana Metternich (sündinud vürstitar Vassiltšikova) ja propageeris oma plaani rajada saksa gümnaasiumi juurde vanemateta õpilastele ungari internaat. Tema imposantne daamilik hoiak polnud sugugi kõrvalise tähtsusega selles, et ma end otsekohe kirja panin. László jäi Linzi ja läks esmalt Ungari gümnaasiumisse Burg Kastlis Ambergi lähistel Baierimaal. Ent kui 20. detsembril korraldati meie vedu Saksamaale ja minu nimi seisis nimekirjas esimesel kohal, polekski mind peaaegu kaasa võetud. Sakslasest transpordiülem, kes seisis laagriõues poodiumil, ütles mu nime välja “Keenäts”, mitte “Käneež”. Kuna ma seisin vahetult poodiumi ääres, siis karjusin mitu korda: “Kus on Keenäts?”, aga mitte keegi ei andnud endast märku. Siis ütles keegi, et see härra ei oska ungari keelt ja et ta peaks nimekirja mulle näitama ning ma avastasin oma tohtu üllatuseks, et mina olingi see Keenäts! Ma ei osanud ju tookord sõnagi sak-

sa keelt; teiste nimed nimekirjas lugesin selle järel ette juba mina.

Göttingeni lähedal asuva Friedlandi kaudu, kus mind võeti 21. detsembril 1956 arvele välismaa põgenikuna, ja üle Neuenhasslau – Bad Orbi välilaagri – majutati meid, umbes 30 õpilast 13. jaanuaril 1957 Frankfurti “Noortemajja”; siin osalesime aprilli lõpuni saksa keele intensiivkursustel. 1957. aasta maikuust alates saime käia Rheingau gümnaasiumis Geisenheimis, romantilisel Reini keskjooksul, kuni Johannisbergi – nn. Kölni villa ilusa aiaga, Johannisbergi lossi aladel – rajati internaat. Siin lõpetas 1961. aasta kevadeni saksakeelse abituuriumi kokku 65 ungari õpilast. Kava oli nii paljutöötav, et alates 1957. aastast tuli Johannisbergi ka õpilasi ungari gümnaasiumist Burg Kastlis Ambergi lähistel, lõpuks moodustasidki nad ungari õpilaste enamuse Johannisbergis. Ka mu sõber László Kovács oli nende hulgas, kellega koos ma lõpetasin 1960. aastal keskkooli, sest ma suutsin ühest klassist “üle hüpata”. Enamik lõpetas seejärel edukalt kõrgkooliõpingud, osalt ka läänepoolsetes välisriikides, ja suutis raskusteta integreeruda saksa ühiskonda, kaotamata oma ungari juuri.

Lubatagu veel nimetada mõnd isikliku elamust. Meil oli üks kasvataja, Vilmos Zsolnay, kes kasutas küll sellist nime, aga oli tegelikult topeltagent ja sooritas 1968. aastal enesetapu. Ta oli esinenud ka ladina keele õpetajana, milles mina küll kahtlesin. Arvatavasti kandis just tema hoolt selle eest, et veebruaris 1957 peideti mu öökappi mahukad kommunistlikud propagandamaterjalid. Kui ta mu “paljastas”, eitasin energiliselt igasugust kaasosalust ja tahtsin ise teada, kes selle jõleduse sinna toppis. Nii jäi asi meie kahe vahele. Hiljem, vist 1957. a. sügisel, ilmus Ungari partei häälekandjas “Népszabadság” või mingis teises Ungari ajalehes minu nime all avalik kiri. Selles oli öeldud, et Johannisbergis kasvatavat meid SS-timukad. Kuna ma läksin kohe pärast asja ilmsikstulekut politseisse ja palusin luba helistada ajalehe toimetusse ning paluda kirja originaali, mille toimetuse mõistagi küüni-

liselt tagasi lükkas, jäi seegi intriigisinnapaika. Lõpuks lasi härra Zsolnay – *alias* Zsigrai ehk Zsizsik – minu ja mu tollase sõbra Tibor Kissi ühel arstil homoseksuaalideks kuulutada, et saaks meid internaadist välja ajada. Me mõlemad olime koguni valmis Ungarisse tagasi pöörduma, kuid isa oli jõudnud mulle kirja teel saata ladina keelde peidetud hoiatuse: “*Quidquid agis, prudenter age et respice finem*” (s. t. mida sa ka ei teeks, tee seda läbimõeldult ja mõtle tagajärgedele), millest kolm viimast sõna olid alla joonitud. Nii loobusime tagasiminekuplaanidest. Me läksime hädaga vürstinna Metternichi juurde ja kinnitasime talle veenvalt, et meil ei ole vähimaidki sedalaadi kalduvusi.

Seepeale ei aetud minema mitte meid, vaid härra Zsolnay. Tema järglaseks sai endine Ungari staabiohvitser kolonel Gáldy. Zsolnay aga tegi veel Ida-Euroopa ajaloolase ja professor Gotthold Rhode assistendina Mainzis kahtlase väärtusega karjääri.

Ungari võimud nägid vaeva, et sundida meid tagasi tulema. Nad filmisid salaja minu ema, kuidas ta minu põgenemise tõttu võimuesindajatega vastamisi seati ja ta kibedasti nuttis. Seda näitas meile ametlikult Ungari Punase Risti delegatsioon 1958. aasta kevadel, nimelt Wiesbadenis, kus meid muu hulgas saatis vürstinna Metternich ja meie mitmekülgne koolinõunik dr. Lajos Gondos. Kaks-kolm õpilast pöördusid siiski Ungarisse tagasi ja neil polnud seal kaugeltki nii lihtne kui meil Lääne-Saksamaal.

Lõpuks pean rõhutama, et Saksamaal avanesid minu ees võimalused, millest ma Ungaris võinuksin üksnes unistada, sellega on põhjendatud ka mu sügavaim tänu sellele maale.

Tõlkinud
Katrín Kaugver

Csaba János Kenéz

(1942)

Aastatel 1961–1966 õppis Mainzi ülikoolis Ida-Euroopa ajalugu, kesk- ja uusaja ajalugu ja slavistikat. Kuulsa Poola ajaloo asjatundja, professor Gotthold Rhode juhendamisel kaitses 1966. aastal magistritöö juutluse poliitilisest ja majanduslikust ajaloost Poolas aastatel 1648–1772. Aastatel 1967–1974 töötas Göttingenis (Göttinger Arbeitskreis), kus teda hakkasid köitma seal asuvad Tallinna linnaarhiivi arhiivaalid. Töö Eesti temaatikaga jätkus ka Herderi Instituudis Marburgis, kus ta töötab teadurina alates 1974. aastast. 1978 kaitses doktoriväitekirja “Lisandusi Tallinna rahvastikustruktuuri tundmiseks 18. sajandi teisel poolel (1754–1804)”. Koostöös Tallinna Linnaarhiiviga on tal valmimas suurem allikapublikatsioon “Tallinna kodanikeraamat asevahelduskorra ajal”. Järgmisel aastal algavat pensionipõlve on Kenéz otsustanud veeta sünnimaal Ungaris Debrecenis.

Läänest Itta¹

Heinrich Laretei

Lugupeetud rahvasaadikud!

Maailmapoliitilised sündmused on praegusel ajal niivõrd seoses üksteisega, et ülevaatliku pildi saamiseks rahvusvahelisest olukorrast tuleks peatuda kõigi aktuaalsete küsimuste juures ja sulatada nende analüüs üheks sünteetiliseks tervikuks. Sarnaseks, kõiki sündmusi haaravaks ülevaateks ei ole meil aega. Ma katsun selle asemel vaadelda kuidas ja millega on viimasel ajal sündmused mõjutanud meie välispoliitilist vaatlusviisi ja milliste uute probleemide ette on need meid asetanud.

Meile kõige lähedasemateks sündmusteks on viimasel ajal olnud mässud Poolas ja Ungaris. Kuidas on need üldse võimalikuks osutunud ja mis võime neist õppida? Välisvõitluse seisukohalt ei aita meid palju konstateerimine, et ungarlased oma kangelasliku võitlusega on näidanud meile ja maailmale, et Nõukogude režiim ei suuda hävitada rahvastunnet ei terrori ega noorsoo ümberkasvatamisega. Meie eeldasime seda, sest muidu oleks ju meie välisvõitlus lootusetu ja asjata olnud. Ei aita meid seegi, kui meie maname lääneriike, et need ei annud ungarlastele reaalselt sõjalist abi. On asjata oodata poliitikas altruismi, s. t. võõraste rahvaste huvide ja saatuse asetamist kõrgemale oma rahva huvidest ja vajadustest. Meie võime õppida Poola ja Ungari sündmustest vaid siis, kui meie tundmusi kõrvale heites katsume jõuda selgusele nende sündmuste sügavamate põhjuste üle.

Ei ole tõenäolik, et ungarlaste ja poolakate rahvastunne on vaid viimase aja nähe. See pidi olema sama tugev või isegi tugevam siis, kui oli veel rohkesti elus vanemaid inimesi,

kes mäletasid iseseisvuse aegu. Mässu põhjuseks ei saa seepärast olla rahvusluse järsk lõkkelelöömine. Nii Poolas kui Ungaris algasid mässud majanduslikkude streikide ja demonstratsioonidega ja alles hiljem hakkasid rahvuslikud ideed esile paiskuma. Vaatleme seepärast kõigepealt majanduslikku olukorda, mis sõltus täielikult N. Liidu majandusest, olles sellega tasalülitatud.

Nõukogude majandus on Leninist alates pannud pearõhu industrialiseerimisele. Selle startimisel tehti põhjalik maapõuevaranduste inventuur, mis näitas, et kõige rikkamad ja kergemini kättesaadavad toorained leiduvad tundrutes ja taigades. Sealsed elutingimused olid aga sarnased, et vabatahtlikult ükski sinna tööle ei läinud. Juba algusest peale oli N. Liit sunnitud rajama oma majanduse sunnitööle. Algul poliitiliste vaenlaste vastu võitlemiseks loodud GPU rakendati varsti sunnitööde organiseerimisele ja korraldamisele. Deporteerimise põhjuseks muutus õige pea tööjõu muretsemine taigades asuvatesse orjalaagritesse ja poliitilised motiivid muutusid suurelt osalt vaid sarnase tööjõu värbamise ettekäändeks. Tänu sellele, et nõukogude rahva juurdekasv ületas tööjõu vajaduse, võis N. Liit kasutada kõige ekstensiivsemat majandamist inimtööjõuga. Sundtööliste ei loodud minimaalseidki inimlikke elutingimusi. Kui näljas, külmas ja võimatutes sanitaaroludes inimesed surid, saadeti uued deporteeritute rongid Siberi poole.

Industrialiseerimise tempo, mida dikteeris tahe luua maailmarevolutsiooni teostamiseks küllaldast sõjajõudu ja Ameerikast ette jõuda, läks ikka kiiremaks ja juba Stalini viimastel eluaastatel hakkas nähtavale tulema üleindustrialiseerimise tavaline nähe, töö-

¹ Ilmunud: Kontakt. I. Uppsala, 1957. Tekstis on redigeeritud pärisnimesid ja pisut ortograafiat. – *Toim.*

jõu puudus, mis sellest ajast peale on aina süvenenud. Rahva juurdekasvu ei jätkunud enam kaevanduste ja tööstuste vajaduste täitmiseks. Maa oli inimjõust juba tühjaks pumbatud ja seal valitsev pidev kriis hakkas ise katastroofiliseks muutuma. Tarbeainete ja põllusaaduste puudus andis end eriti tunda, kui Kremli võimumehed pärast Stalini surma tahtsid rahvale demonstreerida valitussuunemise paremust võrreldes Stalini-aegsega. Et olukorda oma maal pisutki parandada, suurendati veelgi majandusliku väljajätmis- pumba survet satelliitriikides. Seepärast ei olnudki suureks üllatuseks see, et neis kannatus kõige enne katkes ja et suuremad mässud puhkesid lahti just satelliitriikides, kus majanduslikule viletsusele lisandus pealegi rahvastunne ja Läänest pärinev poliitiline maailmavaade.

Kuid ka majanduslik viletsus üksi ei võinud viia mässudeni. Nõukogude režiimi juures oli selleks vaja ka julgust ja raaskenegi kordamineku lootust. Eriti viimast ei olnud Stalini ajal, sest siis lämmatati sellised mässukatsed juba eos. Kust tuli see siis nüüd? See ei saanud tulla mujalt kui muudatustest režiimis, mis oli toimunud pärast Stalini surma.

Stalini surm ja Beria võimuhaaramise katse nurjumine muutsid kogu nõukogude struktuuri. Üksikisiku kõvakäelisele ja võimuküllasele diktatuurile järgnes kollektiivne valitsemisvorm, mis on juba iseendast üks nõrgemaid diktatuurivorme, mis aga nõrgenes veelgi GPU nõrgenemisega. Viimane on nii tähtis tegur N. Liidu siseolukordade kujunemisel, et meil on põhjust seda lähemalt vaadelda.

Diktaatori kadumise järel saab trooni haarata inimene, kelle kasutada on reaalne jõud relvis. Sõjaväe oli Stalin hoidnud poliitikast kõrval ja seepärast võiski küsimuse alla tulla vaid kauaaegne GPU juht Beria. See sooritaski võimuhaaramise katse, tõmmates GPU vägede ringi Kremli ümber, kus istusid uued juhid. Kuid nüüd oli saanud moment, mil sõjavägi sai murda juba kaua vihatud GPU armeed. Tõenäoliselt marssal Sokolovski initsiatiivil tõmmati sõjaväeosad

kiiresti kokku ja loodi ring ümber Beria truppide. Seega oli Beria mäng lõpetatud. Tema likvideerimine toimus veidi hiljem. Selle kupiga [*coup d'État* – riigipööre] oli aga sõjaväe poliitiline mõju tunduvalt tõusnud ja selle praegused juhid teevad kõik, et hoida GPU-d nii nõrgana kui võimalik. Koos Beriaga likvideeriti ka tema käsilased, GPU kõrgemad ohvitserid ja järele jäi peata organisatsioon. Poliitilised juhid, teades, et diktaatori võimule tulek võib neid peajao lühemaks teha, allutasid GPU kahele rivialitsevale ministereeriumile, kes valvavad selle järele, et GPU ei muutuks enam ühe isiku sõnakuulelikuks tööriistaks. See rivaliteet halvab omalt poolt järelejäänud GPU tegu- ja otsusevõimet.

Tuleb ära märkida ka seda, et üleindustrialiseerimise tagajärjel tekkinud tööjõu puudus jättis sööti GPU tähtsaima tööpõllu. N. Liidu majanduse personaalosakond, milleks GPU tegelikult oli, kaotas oma tähtsuse. Ei olnud enam inimesi, keda võis massiliselt deporteerida. Deporteerimist tuli piirata ka poliitilistel põhjustel. Kollektiivne juhtkond pidi rahvale näitama, et ta on ka sellel alal parem Stalini režiimist.

Ma tahaksin alla kriipsutada seda, et GPU nõrgenemine, deporteerimiste piiramine jne. ei tähenda seda, et uus juhtkond oleks inimlikum ja et see on võtnud teadlikult täiesti uue kursi. Kommunismi siht on jäänud endiseks ja ka praegused juhid ei pörka tagasi ebainimlike vahendite kasutamisest, nagu seda näitab Ungari veresaun. Uus poliitika oli Kremli isandatele olude poolt peale surutud. Kui politiseerimine, millele diktatuur tugineb ja mille najal see tegelikult püsib, eelpool mainitud põhjustel nõrgaks muutus, olid uued juhid sunnitud otsima uut alust, millele tugineda. Tuli ilmsiks eriskummuline nähe, et oldi sunnitud toetuma rahvale, keda oli senini terroriseeritud ja rõhutatud, keda ei usaldatud, kelle poolt pärast Stalini surma pikka aega oodati rahutusi ja mässe. Nüüd tuli hakata võitma rahva poolehoidu. Rahvale lubati suuremaid poliitilisi vabadusi, paremaid majanduslikke elutingimusi, kindlamat isiklikku julgeolekut

jne. jne. Neid lubadusi oldi sunnitud ka täitma. Ei saa salata, et siseriigis on julgeolekutunne suurenenud, varemini sageli esinevaid õiseid uksekoputusi tuleb palju harvem ette, terve rida kuritegusid on viidud GPU kohtu alt tavalise kohtu alla, massdeporteerimised on jäänud tunduvalt vähemaks jne. Ka poliitiliste vabaduste suhtes on olukord paranenud. Nende vabaduste hulka tuleb lugeda ka vabamat läbikäimist välismaalastega, kirjavahetamist välismaaga, pakkide saamist välismailt, turismiekskursioone välisriikidesse, liberaalsemaid tendentse kirjanduse ja kunsti alal, rahvuspoliitikas jne. Kõige vähem on suudetud parandusi anda majanduslikul alal, sest kuni kõige viimase ajani ei ole kommunismi dünaamika lubanud aseta da tarbetööstuse nõudeid sõjatööstusest ettepoole. Majanduslikul alal on paranemist märgata peamiselt orjalaagrites, kust tulevad teated inimlikumast käitumisest, toitu- ja sanitaarolude paranemisest, töötasude suurenemisest jne. See on ka arusaadav, sest tööjõu puudus sunnib ka inimese eluga ja tervisega arvestama ja vabatahtliku tööjõu saamiseks tuleb luua inimlikumad elutingimused. Deporteerimise asemel värvataksegi nüüd tööjõudu kaevandustesse ja uudismaadele majanduslike soodustuste pakkumisega, nagu kõrgem töötasu, suured avansid jne.

Kõik see liberaliseerimine, poliitiliste vabaduste laiendamine, julgeolekutunde suurenemine jne. on relatiivne. Meie seisukohalt vaadeldes on need muudatused minimaalsed ja meie taotseme seepärast ütelda, et seal ei ole tegelikult midagi muutunud. Kuid inimesele, kes on aastaid vahetpidamata iga päev peksta saanud, tundub suure kergendusena isegi see, kui ta saab keretäie üle päeva. N. Liidu sisemise arengu protsessist objektiivse ülevaate saamiseks ei tohi me lasta pimestada pilku vihast selle režiimi vastu ja mõõta arenemiskäiku läänemaailma mõõdupuuga. Me ei saa ju näiteks õiget pilti Ameerikast, kui meie selle arengut hakkame mõõtma Euroopa arengu mõõdupuuga.

Režiimi nõrgenemisele võrreldes Stalini ajaga on peale mainitud sisepoliitiliste ja ma-

janduslike põhjuste mõju avaldanud ka ideoloogilised lahkkelid, mis pärast Stalini surma tulid pöranda alt välja päevavalgele.

Ideoloogilised vastuolud ei ole uued. Juba 1948 heideti nende pärast Kominternist välja nn. rahvuskommunismi ideoloog Tito. Umbes samal ajal tekkisid lahkumineku ka Moskva ja Mao Zedongi vahel täielikule sotsialistlikule korrale ülemineku vahefaasi pärast, mille teooria Stalin välja töötas satelliitriikide jaoks, andes sellele nimeks rahvademokraatia. Seda nime pole Hiina kunagi omaks võtnud. Stalini surmaga kaotas vahepeal asutatud Kominform oma juhi. Kindlamaks kandidaadiks sellele kohale oli Mao Zedong, keda loeti parimaks kommunismi teoreetikuks Lenini ja Stalini kõrval. Moskva kartis, et Mao Zedongi valimisega Kominformi esimeheks läheb maailmakommunismi juhtimine Pekingisse. Selle vältimiseks kaotati Kominform päris ära. See ajas vahekorrad veelgi teravamaks. Kasutades ära segadust, mida tekitas välismaa kommunistlike parteides Stalini materdamine, hakkasid vastased levitama rahvuskommunismi ideid mitte ainult väljaspool raudeesriiet, vaid ka satelliitriikides, kus see arusaadavalt vastukaja leidis. See hakkas Moskvale ohtlikuks muutuma ja seepärast tehti katse leida kompromissi Titoga, kelle juurde võeti ette tuntud canossasõit [*Canossas käik* – alandav kapitulatsioon]. Vaatamata kõigile katsetele ei jõutud siiski kokkuleppele. Siis tuli mäss Poolas, mis lõi lahkkelid tänavatele ja barrikaadidele. Poola mässu toetasid avalikult Tito ja Mao Zedong.

Moskva katsus algul hirmutamisega, mis aga ei aidanud. Ta oli sunnitud asuma järeleandmiste teele. Gomulka, kellele Hruštšov esimesel ootamatul Varssavi külastamisel ei annud kättki, sõimates teda avalikult reeturiks, muutus mõni päev hiljem sõbraliku riigi sõbralikuks esindajaks. Järeleandmised Poolale, milledest küll osa hiljem maha kaubeldi, ei ole sugugi väikesed. Järeleandmistega seati Poolas kord enam-vähem jalule. See ähvardas küll uuesti kaotsi minna Ungari mässu ajal, kuid Gomulka suutis poola rahvast siiski kuidagi vaos hoida. Katsumuse tunniks olid aga

valimised. Siin tegid järele jäänud stalinistid kõik, et kukutada Gomulka & Co. Teda päästis Vatikan, kes, vaadates kaugemale, asus seekord koostööle oma verivaenlaste kommunistidega põhimõtte järele: parem pool muna kui tühi koor. Tulemuseks oli rahvuskommunismi võit Gomulka eesotsas, mis Moskva seisukohalt ei olnud kaugeltki soovitud tulemus.

Kuivõrd õige oli see poole-muna-poliitika, näitavad Ungari sündmused. Saades hoogu järeleandmistest, mida N. Liit oli sunnitud tegema Poolale, astuti Ungaris pikk samm edasi. Nõuti juba täielikku lahkulöömist N. Liidust ja läänedemokraatliku korra sisseseadmist. See oleks aga võinud saada terve Nõukogude režiimi kokkuvarisemise alguseks. Selleks aga ei olnud aeg veel küps. Seda ei saanud lubada ei Moskva ega ka rahvuskommunismi ideoloogid, kes ikkagi on veendunud kommunistid. Meie nägime, kuidas Tito ja Mao Zedong, kes algul toetasid Ungari mässu samuti kui Poola oma, pöördusid järsku Moskva liinile, niipea kui Ungari nõuded läksid üle rahvuskommunismi piiride. Ungari mäss lõppes seepärast traagiliselt, osalt Poola sündmuste tõttu. Kuuldavasti olevat Ungari mäss olnud organiseerimise staadiumis, kuid Poola sündmuste tõttu algas see varem kui kavatsatud ja libises selle tõttu juhtide käest välja masside kätte, keda ei suudetud enam pidurdada.

Nagu ma juba algul tähendasin, ei saa Poola ja Ungari mässu seletada ainult järsku lökkele lõõnud rahvustundega. Pigemini tuleb neid lugeda N. Liidu sisepoliitilise arengu loogiliseks tulemuseks. Need on tõenduseks, et see areng ei ole läinud kaugeltki sinna, kuhu Kremli juhtkond oleks tahtnud seda suunata. Tegelikult on režiimi nõrgenemine, mida põhjustasid kollektiivse juhtimise lõtvus, GPU nõrgenemine, omavaheline rivaliteet, põllumajanduse kriis, üleindustrialiseerimise tagajärjel tekkinud tööjõu nappus jne. loonud olukorra, mida Kremli juhid ei ole võimelised kontrollima ja juhtima. Sellest sundolukorrast on nad katsunud sise- ja välispropagandaga lüüa nii palju profiiti kui see võimalik on olnud, tembeldades muuda-

tusi, mis toimusid olude surve all, nende endi poolt leiutatud ja kehtestatud "uue poliitika" tulemuseks. Läänemaailmas saavutasid nad selle propagandaga teatavaid tulemusi, kuid oma rahvast ei saanud nad petta. Laostumine siseriigis kestis edasi, kuni Poola ja Ungari mässud löid tervel sel "uuel poliitikal" jalad alt ära ja panid selle kokku varisema nagu kaardimaja. Praegu ei ole kurikuulsast "uuest kursist" enam jälgegi järel, ei välismail ega ka kodus. Nüüd on Kremli juhtkond muutunud jälle stalinistideks, keda veel alles hiljuti maa põhja materdati.

Praegu on seega päevakorral Stalini režiimi taastamine, mida demonstreeritakse kõige selgemalt Ungaris. N. Liidu tulevase arengu hindamise seisukohalt on peatähtsus juba küsimusel, kas on võimalik tagasimineku Stalini režiimi juurde või mitte. Ka meid tohiks see küsimus suurel määral huvitada.

Stalini surm, nagu nägime, muutis terve Nõukogude struktuuri. Tahes taastada Stalini-aegset režiimi, tuleks seepärast taastada ka tema aegne struktuur. Kollektiivne valitsusvorm tuleks asendada jälle ühe isiku diktatuuriga, s. t. uue Staliniaga, lõhestatud GPU tuleks jälle anda ühe isiku juhtida kõige selle võimukontsentratsiooniga, mis sellega kaasub, tööjõunappus tuleb kõrvaldada, titoistlikud ideoloogid nii Kremli kui ka satelliitriikides likvideerida, maailma kommunismi juhtimine tuleks koondada tagasi Moskvasse jne. Praegu ühtegi neist tingimustest ei ole võimalik enam teostada ja sellepärast ei ole ka Stalini režiimi juurde tagasimineku enam võimalik. Liiga palju on neid, kes sarnase taastamise puhul oma pead kaotaksid ja need kõik katuvad oma päid õlgadel hoida, niikaua kui see võimalik on.

Kui aga stalinismile tagasimineku võimalik ei ole, millised on siis edasiarenemise teed?

Ungaris ei ole käärimine veel lõplikult likvideeritud. Poolas ei ole meeletult veel rahunenud. N. Liidu õrnat punkti Läänes, Ida-Saksamaad, suutis Bonni valitsus vaevalt vaos hoida, saates kogu aeg hoiatusi, et aeg ei ole veel küps. Uute rahutuste lahtipuhkemine ei ole N. Liidule sugugi ükskõik, sest Ungari verepulma ei saa isegi N. Liit omale

liiga sagedasti lubada. Neid vältida saab aga vaid järeleandmistega. Niipea kui olukord satelliitriikides on stabiliseerunud sedavõrra, et ei ole enam karta ohtu režiimile, pöörduvad rahvuskommunismi ideoloogid jälle tagasi Moskva vastasrinda. Neid ei lahuta Moskvast, muide, ainult ideoloogilised vastuolud. Hiina ja N. Liidu vahel käib juba pikemat aega võitlus Xiangjiangi provintsi, Välis-Mongoolia ja Mandžuuria pärast ja Tito ei ole loobunud Balkani bloki loomise mõttest. Poola praegune seisund peab tekitama kadedustunnet teistes satelliitriikides, kes mõne aja möödudes hakkavad nõudma omale samasuguseid soodustusi.

Poola ja Ungari sündmused ei jäta avaldamata oma mõju ka Vene siseriigis. Juba nüüdki ei julge N. Liit jätkata majanduslikku väljajätmist, mis viis välja Poola ja Ungari mässudeni. Selletõttu suurenevad tema oma majanduslikud raskused. Juba ongi Moskvast hakatud otsima vahendeid nende vältimiseks. Terve majandusala ministeeriumide allutamine ühele isikule ja parteikonverentsi erakorraline kokkuastumine on seoses Poola ja Ungari sündmustega. Ka poliitilised mõjud ei jää tulemata. Vähemaid rahutusi sisemaal ei saa ka valitsus enam varjata. Ungari veresauna järel võib see rahutuste laine mõneks ajaks vaibuda, kuid on inimlik nähe, et järeleandmised ei vähenda, vaid suurendavad nõudeid, eriti kui tuntakse, et need järeleandmised on tulnud nõrkusest. Ka N. Liidu rahvaste juures ei ole see teisiti.

Tehes kokkuvõtet, peame tunnustama, et Stalini surma järel toimunud muudatused Nõukogude struktuuris on sellevõrra nõrgestanud režiimi, et rahva rahulolematust leiab juba väljapääsu avalikes demonstratsioonides, nagu streigid orjalaagrites ja tööstuses, üliõpilasrahutused jne. Need kulmineerusid Poola ja Ungari mässudes, mille järel on oodata üldist ohjade pingule tõmbamist. Kõik tunnusemärgid näitavad aga, et N. Liidus on alanud käärimise protsess, mida veriste aadrilaskmistega saab küll mõneks ajaks pikendada ja pidurdada, kuid mitte päriselt seisma panna. Selle protsessi olemasolu konstateerimine ei tähenda mõistagi seda, et meie võiksime en-

nustada Nõukogude režiimi peatset kokkuvärsimist. Veel on Kremlil jõudu ka suuremate mässude mahasurumiseks, kuigi see peab nüüd toimuma mitte GPU, vaid regulaararmee jõududega, mis iseenesest on üks režiimi nõrgenemise tunnuseid, sest regulaarvägede kasutamine siserahutuste mahasurumiseks on nii ohtlik vahend, et iga riigivõim katsub sellest nii palju kui võimalik hoiduda.

Stalini surma järel N. Liidus kujunenud olukord avab uusi välju ka meie välispoliitilisele tegevusele. See tegevus oli senini ja on praegugi veel suunatud peamiselt Idast Läände, hankides andmeid kodumaalt ja N. Liidust ning suunates neid edasi lääneriikidesse. Ülesandeks on näidata läänemaailmale terrorit, orjust, inimõiguste ja -vabaduste jalgade alla tallamist jne., mis valitseb seal ses paradiisis, ning selgitada N. Liidu propagandavõtteid. See oli vajalik ja kasulik ajal, mil läänemaailm oli sõjajaegse koostöö tõttu unustanud diktatuuri olemasolu N. Liidus ja mil tulevase koostöö lootused ei lubanud selle pahesid avalikkuse ette tuua. See aeg on aga juba ammu möödas. Muidugi leidub praegugi Läänes veel inimesi, kes ei tunne Nõukogude olusid, kuid need ei loe isegi oma riigis ilmutavaid teoseid, mis paljastavad Nõukogude režiimi (ja neid on tuhandeid ning paremaid, kui meie suudame pakkuda) rääkimata siis meie poolt välja saadetud informatsioonist. Ka alalistel rõhutatud rahvaste vabaduse taastamise nõuetel, mis meie poolt välja lähevad, ei ole suurt reaalselt väärtust, sest nende põhjal ei hakka ükski riik neid rahvaid vabastama. Neil nõuetel on siiski oma väärtus, kuna need ei lase meie küsimust unustuste hõlma vajuda.

Praegune poliitiline konjunktuur on aga sarnane, mis võimaldab meil ja sunnib meid astuma aktiivsele kommunistliku režiimi laostamise tööle, suunates meie välispoliitilise töö terav ots Läänest Itta, ning mitte ainult kodumaa piiridesse, vaid koostöös teiste pagulasrahvaste esindustega ja lääneriikidega isegi sügavamale raudeesriide taha.

N. Liidu olukorra arenemine andis Nõukogude kodanikkudele võimaluse astuda tihedamasse kontakti läänemaailmaga kui va-

rem. Välismaid külastavate delegatsioonide, konverentsidest osavõtjate, ekskursioonide, turistide jne. arv on järjest kasvanud, samuti on välismaalaste sissepääs N. Liitu kergemaks muutunud. Kuigi see vabam kontakt on sisepoliitilise arengu tulemus, mida juhtkond katsub ära kasutada oma välispropaganda huvides, on see siiski kahe teraga mõök ning meie ülesandeks on ühelt poolt tühistada sellega tehtava N. Liidu propaganda mõju välismaail ning teiselt poolt (ja see on isegi tähtsam) kasutada ära meie välisvõitluse huvides Nõukogude režiimi nõrgestamiseks. Välis- ja kodumaa komisjonid on küsimust arutades märkinud ära ka need viisid, meetodid ja kanalid, millega ja mille kaudu seda tööd on võimalik teha. Need võimalused on suured. Osa neist peab arusaadavatel põhjustel jääma salajaseks, mõnda tahaks ma siiski puudutada. Üheks küllaltki suureks ja tähtsaks ülesandeks oleks läänemaailma demokraatliku korra tutvustamine, sest saadud andmetel ei ole raudeesriide tagusel noorusel sellest enam aimugi. Meie eneste kultuuriliste saavutuste, majandusliku olukorra, seltskondliku elu jne. tutvustamine kodumaale täidab kaudselt samuti sealse režiimi nõrgestamise ülesandeid, andes ühtlasi ka vastupanu jõudu ja rahvuslikku äratust kodurahvale. Väljakuunenud olukorra tõttu on sellesse kaudsesse laostamistöösse kistud ka väliseestlaste laiemad massid, kelle aktiivsus ja osa välisvõitluses on seega suurenenud. Suurenenud on seega aga ka nende vastutus. Veel enam kui seni vajavad need massid nüüd abistavat ja nõuandvat kätt, mida saab pakkuda vaid põhjalik olukorra tundmine. Ka välispoliitilise töö seisukohast on seepärast tervitatav, et Rootsi Eestlaste Esindus on võtnud oma töökavasse kodumaa olukordade süstemaatilise uurimise.

Olen veendunud, et see praegust poliitilist olukorda arvestav ja sellele kohandatud töö annab positiivsemaid tulemusi kommunismivastases võitluses ning aitab seega viia meid kiiremini me lõppsihile, Eesti riikliku iseseisvuse ja rahva vabaduse taastamisele.

Heinrich Laretei

(1892–1973)

Eesti poliitik ja diplomaat. Osalenud Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas, olnud korduvalt EV valitsuse minister, Riigikogu liige. Eesti saadik N Liidus, Leedus ja Põhjamaades. Jäi pärast Eesti okupeerimist Rootsi, oli mitmete pagulasorganisatsioonide asutajaid.

Veel kord Ungari

Enn Nõu

UNGARI, MON AMOUR...

Venna veri voolas
Budapesti tänaval.
Lootus neil.
Lootus meil.
Tankid teel.

*

Et armastada sind,
selleks leidma
pidin sind
suures linnas.

*

Oktoober 1956.
Oktoober 1966.

*

Ungarist Ungari,
Ungarist Siberi.

*

Ainult tankid

*

Venelase veri
oli ka punane

*

Ainult üks kord
leidsin sind,
suures linnas
– üksinda

*

Kas Ungari on Eesti?

UNGARI PÄEVAD

Ungari päevad
ja aulas
Ture Nerman:
Me ei unusta neid!
Need udused päevad
ja eestrist
otsin vabadust:
Kas pärast Ungarit
ka Eesti...?

Möödas ammu need päevad
möödas on kümme aastat ja veel.
Möödas on elust kolmandik
ja pimedus tiheneb õhtu eel.

UNGARI TÄDI

Ungari tädi
ja “Noored kangelased”.
Sandor Petöfi
ja keisri austerlased.
See oli kokku Ungari.
Ungari, kus tahtsin olla,
kuhu tahtsin tulla.
Kõik muu tuli hiljem,
palju hiljem.
Siis olin targem
ja ungari tädi
ei olnud.

Tulimuld 1966, nr. 4

“Veel kord Ungari”

1966. aastal kirjutasin kolm luuletust Ungari ülestõusu kümnendaks aastapäevaks: “Ungari, *mon amour...*”, “Ungari päevad” ja “Ungari tädi”. Nüüd, nelikümmend aastat hiljem, ei oska enam täpselt seda kirjutamise meeleolu üles leida, küll aga ajendeid ja seletusi nendele luuletajadele. Päevikutest ehk leiaks veel midagi, aga need pole siin Tallinnas käepärast.

1956. a. 23. oktoobri Ungari ülestõus oli võimsalt vapustav elamus. Hoopis midagi muud kui Berliin 1953 ja Poola Władysław Gomułka 1956. Ungari ülestõus oli nagu Eesti, see oli nagu oma ülestõus. Korraga tärkasid lootused, et enne Ungari ja pärast seda pidi kindlasti tulema Eesti.

“Ungari, *mon amour...*” viitab asjaolule, et 27. oktoobril 1956 sõitsin Stockholmi Eesti Gümnaasiumi sügispeole tantsima ja eesti tüdrukuid vaatama, endale eesti naist otsima. Kohtasin seal oma tulevast abikaasat ja kellegi teisega ma sel õhtul enam ei tantsinud. Olin täis põlevaid ootusi Ungari ülestõusu arengu suhtes. Andropov oli just rohkem Nõukogude tanke appi kutsunud, aga ma uskusin veel meeleheitlikult, et ameeriklased ja inglased tulevad appi. (Suessi-kriis trügis vahele ja rikkus kõik lõplikult ära!) Me rääkisime terve õhtu ainult Ungari ülestõusust. Mina uskusin ja lootsin. Helga seevastu ütles, et läheb halvasti. Venelase veri viitab selles luuletuses nende laipadele Budapesti tänavatel. Aga Ungari oli mulle kuidagi nagu Eesti või vähemalt selle aseaineks. See päev ja õhtu oli meie armastuse algus ja Budapesti veriseks tragöödiaks muutumise avamäng. Kümme aastat hiljem oli kõik veel elavalt silme ees.

Ühesõnaga, meie kooselu algas Ungari mässuga viiskümmend aastat tagasi.

“Ungari päevad” tuletab meelde, kuidas oli Uppsalas, kui ülikooli aulas peeti koosolekut ja paljud pidid seal uste taga väljas ootama. Teiste hulgas kõneles ka Ture Nerman, seesama, kes ise oli 1917. aastal Leniniga jalutanud Stockholmi tänaval. Kõik lubasid nüüd, et nad ungarlasi kunagi enam ei unusta. Juba paari János Kádári aastaga unustati. Uudised tulid

eetrist ja rootsi reporter Kurt Andersson jutustas oma põrisevate Skåne murraku r-idega dramaatiliselt otse Budapestist. Ma istusin raadio ees niipalju, kui üldse oli võimalik. Õppisin tol ajal Uppsalas arstiteadust. Vabaduseloetus Eesti jaoks oli ka kuidagi reaalseks süttinud. Kümme aastat hiljem olin palju pessimistlikum. Imre Nagy ja Pál Maléter olid siis ammu hukatud. Nõukogude võim oli karmi toorusega jalule seatud ja János Kádár nägu vahetanud. Alati leidub kaasamängijaid. Nõukogude tankid olid vabaduse lõmastanud.

“Ungari tädi” viitab 1940. a. Nõmmele, kus Uus tänav 13 (praegu Kärje tänav) Hiiul, kus ma tol ajal elasin, oli üürimaja, milles me alumisel korrusel korterit üürisime, aga majaomaniku naise vend oli abielus ungarlannaga. “Ungari tädi” rääkis meile aias istudes muinasjutte ja mängis meiega. Mina olin umbes seitse aastat vana ja õde Eeva viis. “Noored kangelased” on ungari noorsooromaan, mida ma sõja ajal, s. t. Teise maailmasõja ajal korduvalt lugesin. Juttu on 1848. a. Ungari ülestõusust austerlaste vastu, kahuritest mäetipul noorte kangelastega, ja sinna juurde kuulus Sándor Petőfi. Mäletan, et pärast Ungari 1956. a. ülestõusu ostsin grammofoniplaadi Sándor Petőfi luuletadega. Nukralt isamaaline oli see plaat ja ungari tädi oli ammu kuhugi kadunud.

Enn Nõu

Tallinnas 27. mail 2006.

Enn Nõu

(1933)

Arst ja proosakirjanik. Alustas õpinguid Eestis, lõpetas Uppsala ülikooli arstiteaduskonna 1961, meditsiinidoktor 1978. Osalenud aktiivselt Rootsi pagulaseestlaste poliitilistes organisatsioonides, esikromaan “Pidulik marss”, 1968. Rootsi Kirjanike Liidu, PEN-klubi ja Eesti Kirjanike Liidu liige.

Vastupanu ja represseeritute olukord 1955–1985

Enn Tarto

Enn Tarto Mordvas 1958. a. Foto võetud 20. sünnipäeva puhul.
Foto: erakogu

Võitluse eest taastada Eesti Vabariik olen olnud Nõukogude Liidu poliitvang aastatel 1956–1960, 1962–1967 ja 1983–1988. Mind kui meelsusvangi tunnistas rahvusvaheline organisatsioon *Amnesty International*, paljud rahvusvahelised organisatsioonid. Umbes 300 tuhat inimest nõudis 11. septembril 1989. aastal lauluväljakul Enn Tarto vabastamist. E(NS)V Ülemkohus ja EV Riigikohus on mind õigeks mõistnud.

50 aastat tagasi, 12. märtsil 1956. aastal, asutas grupp Tartu 3. Keskkooli õpilasi noorteorganisatsiooni Eesti Noorte Malev (ENM). Organisatsiooni asutajate hulgas olin ka mina. Me leidsime, et võitlust Eesti eest ja võõrvõimu vastu tuleb jätkata. See oli ENM asutajate teadlik ja vabatahtlik otsus.

ENM tegevusest on juba päris palju kirjutatud. Aga sageli küsitakse isegi praegu, et kes olid meie mõjutajad. Otseseid mõjutajaid ei olnud. Et me polnud kommunistid, selle mõjutaja oli perekond ja elu ise. Mäletasime Teise maailmasõja lõppu, teadsime kommunistide kuritegudest – arreteerimistest, küüditamistest, kolhoosiajamisest. Paljud meie lähedased inimesed olid kas kannatanud või hukkunud punaterrori ohvritena. Pärast nn. Hruštšovi sula massivägivald küll kahanes järsult, aga hingemattev nõukogulik vale jäi. Ikka rohkem veeti Eestisse muulasi, et muuta

Eestimaa etnilist koosseisu eestlaste kahjuks, et tekitada olukord, kus eestlased on oma ajaloolisel kodumaal vähemuses.

Noorte põhiküsimuseks oli, kas relvastatud võitlust mittepidaval põrandaalusel vastupanul on mõtet.

KGB otsis mõjutajaid ja ässitajaid isadeemade põlvkonnast. Isasid oli järele jäänud vähe – kes olid tapetud, kes vangis. Emad olid kohutavast tööst väsinud ja muidugi ka ära hirmutatud.

Isiklikult minu mõjutajateks olid mõningal määral inimesed vanaisade-vanaemade põlvkonnast. Need inimesed olid tegutsenud põranda all tsariaja lõpus, bolševike võimu ajal 1917–1918, Wilhelmi Saksa okupatsiooni ajal 1918. Tooksin mõned nimed: Marie Enniko ja ka tema vend Jaan Kull, Tartu vallast pärit Daavet ja Karl Otsa. Loomulikult ei olnud nad mingid ülesässitajad. Aga nad ütlesid, et mu tegevusel on mõte, sest miks bolševikud muidu panevad propagandale nii suurt rõhku. Ja propaganda oli olnud bolševike trump number üks, kui nad võimule tulid. Lisaks nõustamisele muretsetesid mu mõjutajad eestiaegseid raamatuid. Ma levitasin neid Tartus keskkooli- ja üliõpilaste ühiselamutes. Nagu vanurid olid ette hoiatanud, pandigi meid vangi. See juhtus rutemgi, kui olime oodanud. KGB hooples, et nemad teavad kõike, nende eest ei jää midagi saladus-

se. Aga need valdkonnad, kus ma olin tegutsenud ainult koos vanuritega ja nende nõuannete järgi, jäidki KGB-le teadmata. Siit sigines mul mõte, et KGB ei ole võitmatu. Umbes sada korra pinniti KGB-st, et äkki ema või keegi tema põlvkonnast on mind mõjutanud nn. nõukogudevastasele teele. Minu ema Linda Tarto oli postiljon. Sageli, eriti suvel, ma asendasin teda ja puutusin nii paljude inimestega kokku.

Esimesel vangistusajal meiega koos elanud vanaema (Marie Enniko) ja vanurite põlvkonna kohta ei küsitud KGB-s kordagi.

Teise vangistuse ajaks (s. t. 1962.–1967. aastaks) oli olukord muutunud. Punavõimuritele oli päralt jõudnud, et just vanaisad-vanaemad võivad oma mälestusi heietades noori mõjutada.

Minu vanaema Marie Ennikot üritati korduvalt küsitleda ja mitteametlikult üle kuulata. Ta ütles, et ei kuule hästi ega saa aru, mida temalt tahetakse. Lõpuks ta teatas, et ei soovi midagi seletada. 1. aprillil 1966. aastal 86-aastane vanainimene suri. Algul lubas kolhoos autot, et tema kirstu kalmistule viia. Siis autot ei antud. Ja et mitte matuseid nurjata, pandi matuste peakorraldaja Arved Kulli ettepanekul vanaema kirstu autobussi katusel. Nii kulges Marie viimane maine teekond Kõrveküläst Palamuse surnuaiale. Üks kohalik punane olevat sisistanud, et “nõukogudevastasele ollusele” on paras niiviisi sõita.

Pärast võidukat Vabadussõda (1918–1920) võttis Eestis võimust arusaam, et eestlased kaitsevad oma huvisid kas lauldes või relv käes. Põrandaaluse tegevusega las tegelevad bolševikud. Põrandaaluse tegevuse kogemus unustati, sellest oli isegi häbiväärne rääkida, ammugi kirjutada.

Vastupanu aastail 1955–1985 oli ühtlasi ka kogemuste omandamine läbi eksimuste ja kaotuste, et viia Eesti salajase võitluse tase “... piimaühistu tasemelt maailma tasemele”. Hr. Olavi Punga Kaitse Kodus ilmunud artiklites kirjeldatakse sageli “piimaühistu” taset – selleks olid salaorganisatsioonidest osavõtjatest ja kandidaatidest nimekirjade üleskirjutamine, abistajate nimede kirjalik fikseerimine, põhikirja koostamisel oli eeskujuks mõni piimaühistu või tuletõrjeühing jne.

1980. aastatel jõudis Eesti vastupanuliikumine poliitika valdkonnas maailmatasemele. Meie pöördumistele reageeris USA Kongress, Euroopa Parlament (13. jaanuari 1983. a. resolutsioon), Amnesty International jne. Nendest sündmustest on siiski mõningal määral juba kirjutatud.

Vähem on juttu olnud sellest, et keegi avaliku vastupanu silmapaistvatest vabadusvõitlejatest (dissidentidest) Eestis ei läinud okupantriigi N. Liidu poole üle. 1983.–1984. a. peetud Lagle Pareki, Arvo Pesti, Heiki Ahoneni ja Enn Tarto vastase poliitilise protsessi materjalidest ilmneb, et kaebalused ei andnud ülekuulamisel tunnistusi (nagu ka paljud teised tolelaegsed poliitvangid), et Eestis oli umbes 10 registreerimata kirjutusmasinat, mida kasutati keelatud kirjanduse trükkimiseks. KGB ei suutnud leida ühtegi nendest kirjutusmasinast. Meie protsessiga seoses ei andnud umbes 100 ülekuulatud inimest meie vastu tunnistusi (muidugi oli ka erandeid), kuigi neil oleks olnud, mida tunnistada. KGB-le ja nende juhtidele kompartei ladvikust jäigi selgusetuks, kuidas ja kus trükiti põrandaalust ajakirja “Lisandusi Mõtete ja Uudiste Vabale Levikule Eestis” (Eesti Kroonika). Kokku ilmus Eestis masinkirjas 25 kogu “Lisandusi...”, kokku 905 lk. trükikirjas. Esimese 17 kogu originaalhekelgi oli 625. “Lisandused...” ilmusid Eestis 1978. aastast kuni 1987. aastani ja trükiti Ants Kippari initsiatiivil Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse poolt Rootsis 1984–1988. “Lisandused...” ilmusid 4 köites.

Avaliku vastupanu aluseks oli salajane vastupanu. Salajase vastupanu taseme tõstmine oli aastatepikkuse raske töö vili. Ajapuudusel ei ole võimalik sellel minu arvates üliolulisel valdkonnal pikemalt peatuda. Olgu toodud mõned valdkonnad. Õppisime ja õpetasime teisi, kuidas käituda ülekuulamisel, kuidas käituda psühhiaatritega, kuidas vältida pealtkuulamist, kuidas hoida salajast infot (s. t. pidada suud), kuidas peita registreerimata kirjutusmasinaid, kuidas mitte jätta sõrmejälgi, kuidas leida usaldusväärseid kaastöölisi, kuidas toimetada infot Läände, kuidas suhelda teiste ikestatud rahvaste vabadusvõitlejatega, kuidas nendega kavandada ja läbi viia ühisaktsioone jne. jne.

Esimene vangistus

Kui tulla tagasi N. Liidu repressiivpoliitika juurde, siis aasta pärast Eesti Noorte Maleva asutamist mõistis ENSV Ülemkohus meid süüdi nn. nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda läbiviimises. Põhikaristuseks oli 3–7 aastat vangilaagrit. Süüdistuseks oli ööl vastu 4. novembrit 1956 Tartus üles pandud 300 Ungari ülestõusu toetavat ja eestlasi üleskutsuvat lendlehte. Aprilli lõpus 1957. a. viidi suurem osa meist vangilaagrisse Mordvasse (p/k ЖХ 385/7).

Me peame selgitama eestlastele ja eriti välismaalastele, et säilinud fotod N. Liidu vangilaagritest on eelkõige leebest ajast, umbes aastast 1955 kuni 1961. Ka minul säilinud fotod on esimesest vangistusest (1956–1960), teisest (1962–1967) ja kolmandast (1983–1988) vangistusest on säilinud ainult fotod vabastustõendilt. Paljud aastatel 1955–1960 vabanenud poliitvangid arvavad tänaseni, et leebe aeg jäigi püsima.

Neile on peaaegu võimatu selgeks teha, et see suhteliselt vaba aeg oli ajutine.

Kõigi aegade suurima timuka, J. Stalini surma järgsetel aastatel, eriti aastatel 1953 ja 1954 toimusid poliitvangilaagrites vastuhakud – streigid ja ülestõusud. Need suruti veriselt maha.

Varsti algas aga NLKP poliitbüroo poolt sisse viidud “uus poliitika”, mis intensiivistus pärast 1956. a. toimunud NLKP XX kongressi. Kүүditatuid hakati samm-sammult Eestise laskma, ellujäänud poliitvangidest vabastati umbes 90%. Vangilaagrites jäid laagrit ümbritsev tara, okastraataiad, keelutsoonid ja kõrged valvuriputkad (*võška*’d) samaks. Aga vangilaagrite sees võeti barakkide akendelt ja ustelt ära trellid, laagrisisesed tarad olid lammutatud. Vangide riietel ja voodikohtadel polnud enam numbreid (nimed tulid hiljem), elutsoonis olid erariided lubatud, juuksed aeti maha ainult kartsas, sularaha oli lubatud, pakkide saamine oli vaba, kirju võis vang kirjutada nii palju kui jõudis, sugulastega kokkusaamisi võimaldati lahedalt. Lühikest aega oli meie laagris isegi tasuline söökla (nn. ohvitseride söökla), oli olemas üldkasutatav köök (nn. hiina köök). Mitteametlikult võisid

vangid töötsoonis kasvatada küüslauku, sibulat, tilli, peterselli. Muidugi polnud poliitvangilaagrites vangide omavahelist terrorit.

Laagrites lubati sporti teha, oli lubatud väljavalitud isikutel fotografeerimine. Väljaspool laagrit oli vabakäiguvangide poolt loodud talvesibulapõld. Olen olnud tunnistajaks ilmekale pildile. 1957. aasta juunis seitsmendas laagris (p/k ЖХ 385/7) ühel pühapäeva õhtupoolikul jooksis üks vang mööda barakke ja karjus: “Tuuakse sibulat, sibulat!”

Tormasin koos osa vangidega laagrivärava poole. Laagrivärv avanes. Kaks härga vedasid suurt puutelgedega vankrit. Härgasid kandas üks vaba (mitte vang) mokšamordvalane, eemalt jälgis valvur. Vankril oli umbes 1,2 meetri kõrgune koorem talvesibulapealseid. Härjad liikusid vaikselt, aga kindlalt. Kaks vabakäiguvangi pildusid koormal seistes tee ääres seisvatele vangidele sibulapealseid. Koorma põhi pilluti maha “hiina köögi” seina äärde nii-öelda “vabaks kasutamiseks”.

See suhteliselt vaba aeg kaotati samm-sammult 1962. aastaks. Vangidelt korjati ära sularaha, see läks nende hoiuarvele, erariided läksid lattu, vangid pidid kandma vangirii-deid. Sinna, kus aastaid tagasi vormiriietel oli olnud number, pandi lipikud vangi perekonnanimega koos ees- ja isanime esitähedega. Vangid jagati salkadesse (*otrjad*’idesse). Igal vangil oli oma kindel magamiskoht, kus oli kirjas tema nimi ja muud andmed. Pakkide saamist piirati järsult ja see tehti sõltuvaks “käitumisest” (*povedenije*). Mina näiteks ei saanud oma teise vangistuse ajal (5,5 a.) ametlikult ühtegi pakki. Kirjutada lubati ainult esimese ringi sugulastele kaks kirja kuus. Fotografeerimine oli rangelt keelatud.

Eespool mainitud laagri taga asunud talvesibulapõld künti pahupidi. Nägin ise (7. laagris) pealt, kuidas üks valvur trampis kirsadega lillepeenrast leitud tillivarte peal. Vangide hurjutamise peale ütles ta, et Moskvast tuli korraldus. Siis see valvur vaatas taevasse ja karjus kohutava häälega: “*Partija naš rulevoi!*” (“Partei on meie juht!”, või siis “ruulija”).

Ometi olime ka leebel ajal vangid ja meiega võidi teha sada imet.

Seoses vangide vabastamisega veeti tüh-

Eesti Noorte Maleva liikmed Mordvas 1957. a. Vasakult Tõnis Raudsepp, Voldemar Kohv, Enn Tarto, Jüri Lõhmus, Lembit Soosaar. Foto: erakogu

Eestlaste korvpallivõistkond Mordvas 1958. a. Vasakult Ilmar Lill (kapten), Jüri Rebane, Enn Tarto, Taivo Uibo, Enn-Kaupo Laanearu. Foto: erakogu

jaks jäänud laagrite vabastamata vange kokku Mordvasse. Ka vabaasumisel (s. t. tsooni taga elav) vang võidi oma ülemuse juurde kutsuda. Ei tähendanud midagi, et tal oli tööraamat, et ta oli juba umbes kolm aastat saanud täispalka, mis koos Kaug-Põhja tasudega võis olla 5–10 korda suurem kui reaalhoosnikul. Ta võis olla keskastme tootmisjuht, tal võis olla oma korter, naine ja väike laps jne. Ülemuse juures ootasid vangi “seltsimehed”, nood

panid mehel käed raudu, võtsid lipsu, püksirihma ning kingapaelad ära, sõidutasid ta vangideveo auto, “rongaga” raudteejaama vangideveo vaguni, “Stolõpini” juurde ja kamasid vagunisse. Uued valvurid andsid talle veel hoobi rusikaga kuklasse ja jalaga tagumikku, öeldes: “Õnneliku reisi!” Ning reis vangitapiga algas Intast või Vorkutast Mordvasse, kus ta siis võis koonduslaagrist oma naisele ja lapsele kirja saata.

Kui pärast XX kongressi otsene ja avalik terror oli keelatud, terroriseeriti ülemuste soovi korral vangid kartseritega, läbiotsimistega, otsitud ettekäändel pikale tapiteekonnale saatmisega, kinnisesse vanglasse paigutamisega, vaimuhaiglasse saatmisega, kriminaalvangidega hirmutamisega või ähvardamisega, et vangid lähisugulastega võib midagi juhtuda.

25. septembril 1958. a. pandi mind kartsakambrisse, kus aknad olid puruks pekstud. Mul olid seljas ainult maika, trussikud ja õhukesed puuvillased vangiriided. Varajase külmalaine tõttu puhus tuul aknast sisse, tuli isegi lumeloppa. Seitsme ööpäevaga külmetasin nii ära, et sain kroonilise angiini. Sain sellest angiinist lahti alles aastaid hiljem, kui Tartu opereeriti ära mu kurgumandlid. Sellest kartsasolekust alguse saanud keskkõrva-põletik annab ikka aeg-ajalt tunda, viimati 2005.–2006. aasta talvel. Ootamatult julma kartsapaneku tegelikuks põhjuseks oli asjajõlu, et olin ära põletanud KGB provokaatori soovitusel minu kätte hoiule antud ukrainlastest noorema põlvkonna vastupanuliikumisest osavõtjate käsikirjalised materjalid. KGB provokatsioon kukkus läbi, õnnestumise korral haiseks see jätk provokatsioon tänase päevani.

Minu esimesel karistusajal 25. detsembril 1958. a. kaotati ära arvestuspäevad, seda ka tagasiulatavalt. See tähendab, et kui inimesel oli arvestuspäevi näiteks kaks aastat ja ta oleks pidanud vabanema 30. detsembril 1958. a., siis nüüd jäi ta edasi vangid. Et vangide pahameelt leevendada, viidi sisse põhimõtte, et kui keegi on $\frac{2}{3}$ karistusajast ära istunud ning tal saab arvestuspäevadega karistus täis, siis võidakse ta vabastada nn. $\frac{2}{3}$ -kohtus tingimisi – ennetähtaegselt. Mul sai karistusaeg arvestusi arvestades täis. Keegi aitas mu emal Linda Tartol kirjutada Moskvasse kaebusi ning mind vabastati $\frac{2}{3}$ -kohtus tingimisi ennetähtaegselt. Kui sain vabastustõendi, siis oli seal elukohaks määratud Petseri. Mulle tehti allkirja vastu teatavaks (allkirja andsid minu eest kaks kohalekutsutud manukat), et ENSV-sse elama asumine on keelatud. Samasugust janti pidid üle elama sajad ja sajad vabanenud poliitvangid.

Asuti siis elama kas Pihkva oblastisse, Põhja-Lätisse või kuhugi Eestist veelgi kaugemale.

Minu Eesti NSV-sse mittelubamine oli õigustühine. Ma tulin Tartusse ja kukkusin kaebekirju kirjutama. Mul lubati kuni kaebustele vastuse saamiseni elada Kõrvekülas ema juures ja töötama pidin M. Härma nimelises kolhoosis. Lõpuks otsustas tolleaegne ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja punalendur Endel Puusepp, et minu ENSV-sse mittelubamine on algusest peale õigustühine. Sain Tartusse tööle Tartu Remondi- ja Ehitusvalitsusse (REV) puusepabriigis. Selles brigadis olid kõik mehed endised poliitvangid.

Kogu Nõukogude Liidus ja tema poolt ikestatud rahvaste juures kiusati ja rõhuti vabanenud poliitvange töökoha saamisel. Vabanenud vangid töötasid maal põllutöölise või metsavahtidena, linnas ehitustöölise, katlakütjate (tookord oli palju rohkem katlamaju kui tänapäeval) või tuletoorjajatena. Mõni endine poliitvang murdis välja valvuriputkasse.

Mitteprestiižsetel töökohtadel töötamine andis võõra võimu käsilastele võimaluse vastupanuliikujaid sõimata ja halvustada. Üks osa võõrvõimu tegelasi ja nende sabarakke sõimavad tänaseni vabadusvõitlejaid katlakütjateks.

Üks represseeritute nõökimise viise oli veel see, kuhu neil lubati Eestis elama asuda, kuhu mitte, näiteks piiritsooni ja Tallinnasse sageli ei lubatud. Mõni sai oma koju tagasi, mõni mitte. Soovisime talust, kust meid oli välja aetud (talu oli isa kohtuotsuse alusel konfiskeeritud), osta tagasi sauna. Meile ei müüdnud. Üks meie sugulane soovis tagasi osta ärapõlenud sauna vundamenti. Ei müüdnud isegi vundamenti. Pere oli põgenenud talust seoses 1949. aasta 25. märtsi küüditamisega.

1961. aasta sügisel üritasin esmakordselt astuda TRÜ-sse, et õppida juurat. Mult ei võetud dokumentegi vastu. Kohalekutsutud KGB-lased viskasid mind seminarkast välja ja peahoone sammaste vahel käskisid minema minna – muidu kutsuvad miilitsa. Kõrghariduse saamise takistamine oli üks vabanenud poliitvangide ja teiste nn. ebasoovitavate isikute (näiteks usklikte) kiusamise ja tõrjumise

viise. Mõned tõrjutud käisid kõrgharidust omandamas Venemaal.

Moskoviitide ja nende kohalike käsilaste poriloopimine kestab tänini: “Tal pole ju kõrgharidust! Ei oska elada!”

Teine vangistus

Teise vangistuse ajal olin jällegi Mordvas, esmalt 11. laagris (p/k ЖХ 385/11), karistuseks 5,5 aastat, mille istusin ka ära.

Vangid olid jagatud nelja laagritüübi järgi (lisaks kinnine vangla). Nendeks olid üld-, tugevdatud, range ja erirežiimiga laagrid. Mulle oli mõistetud range režiim. Et see oli nõndanimetatud töölaager, siis maksti ka palka. Aga kõigepealt püüdis mingi riiklik ettevõtte (tööandja) maksta nii väikest palka kui võimalik. Siis arvestas siseministeerium palgast 50% oma tulusse, veel arvati maha kohtukulud ja teised kohtu poolt määratud kinnipidamised (näiteks võimalikud alimendid). Siis arvati maha toidu ja vangiriiete maksumus. Järelejäänud raha eest sai laagripoest piiratud koguses (raha oli arvel) midagi osta, kui just “halva käitumise eest” polnud ostuluba ära võetud. Ja osta sai ainult laagris teenitud raha eest. Ametlikult ei saanud ma laagris teisel vangistusajal ühtegi pakki, sest pakiluba oli ära võetud. Ühe paki lasin saata kaasvang Valdur Raudvassari nimele.

Praegu käib Eestis äge kampaania – “Kuldset kuuekümnendat!” Kellele need eelmise sajandi kuuekümnendad olid kuldsed, kellele mitte. Viiekümnendate aastate lõpus ja kuuekümnendatel oli Mordva vangilaagrites poliitvange-eestlasi umbes 750 meest ja umbes 30 naist.

11. laager teenindas suurt mööblitehast. Laagris oli umbes 1800–2000 vangi, nendest umbes 500 invaliidi. Kuna mööblitehases töötas koos vangidega ka umbes 400–500 vaba töölisi (*volnonajomnõje*), siis liikus laagris palju keelatud kirjandust. Vabade käest sai sularaha eest osta küüslauku, sibulat, taimetõli ja suhkrut. Vangidest oli rohkem raha leedulastel, grusiinlastel ja moskvalastel. Teekaubandus oli valvurite endi käes.

Enn Tarto 1962. a., teise vangistuse algus Mordvas. Foto: erakogu

Lõpetasin laagris traktoristikursused ja olin töötsoonis umbes 1,5 aastat “juhtival tööl”, s. t. juhtisin traktorit DT-20. Mina sain palju lugeda, transporttööd tegid teised.

Uute, s. t. pärast XX kongressi vangi pandud poliitvangide suurem osakaal oli noorte venelaste arvestuste järgi “kuldsetel kuuekümnendatel” ainult veidi suurem (umbes 20%) kui meie “suures tsoonis” viibivatel eakaaslastel. See suhteliselt väike protsent oli tingitud mitmest asjaolust: 1) režiim oli kergem kui Stalini ajal, 2) vangid olid noored, 3) karistused olid lühemad – ca 5 aastat, 4) laialt kasutati praktikat, et kui keegi jäi raskelt haigeks, siis ta vabastati ennetähtaegselt. Näiteks viidi raskelt haige Hartvig Sikk laagri värvate taha surema, aga just seetõttu on ta nüüd maetud Võrumaale.

Põhiliselt olid invaliidvangid laagris veel Stalini ajast. Igal vangil oli oma lugu. Aga üks lugu on mulle eriti teravalt meelde jäänud. See on “Solikamski kommunistlik tervitus”. Solikamskis olid vangilaagrid juba tsaariajal. Kommunistliku terrori ajal nende arv mitmekordselt kasvas. Hiljuti saime Kaitseliidu ajalehe Oma Maa vahendusel teada, et admiral Johan Pitka poeg August Andreas lasti maha Butõrka vanglas 20. juulil 1942. Admiral Pitka pojad Edward ja Stanley lasti Solikamski vanglas maha 1. septembril 1942. aastal. Stalini ajal olevat Solikamski laagrid silma paist-

nud erilise julmusega. Ühes Solikamski laagritest oli olnud kombeks eraldada saabuvate poliitvangide seast mõned vangid – valvurite arvates nõndanimetatud “*bolno gramotnõje*” (s. t. liiga targad, haritud või siis ninatargad). Vang pandi raudu, kisti alasti. Teda peksti püssipuhastusvarraste ja raudkettidega. Siis kallati ta üle pangetäie veega, seejärel kahe pangetäie peene soolaga. Seejärel visati vang kartsa, toibuma. Nõrgemad surid kohe. Üks ellujäänutest oli Mordvas. Ta oli kõnevõime peaaegu kaotanud ja juba umbes kümme aastat karkudega ringi komberdanud.

Minu suhteliselt leebe “kuldne põli” 11. laagris lõppes 1967. aasta lõpus. Mult võeti ära soojad traktoristiriided ja soojad lubjavildid. Mind kahtlustati ärasõnumises (nõidumises). Mind viidi vangideveoks kohaldatud veoauto-ga tühjaks jäänud naispoliitvangide laagrisse 385/17–1. Siia kujundati mitteametlik režiim-laager. Siia koondati ka eestlasi, kes olid osalenud 1941. aasta suvel enne sakslaste tulekut punaokupantide-vastases ülestõususes. Selliseid poliitvange üldise “sulaaja” amnestia või komisjonide töö tulemusena ei vabastatud.

Tartlane leitnant Ants Hanso suri kokkusaamisele tulnud abikaasa käte vahel. Ta oli oma 25-aastasest karistusest ära istunud juba umbes 22,5 aastat. Ta oli väga haige ja kasutas ravimeid. Abikaasaga kokkusaamisele minnes võeti läbiotsimisel nii temalt kui ka abikaasalt ravimid ära.

Mina pääsesin sellest põrgust tänu sellele, et minu karistusaeg (5,5 aastat) sai lihtsalt täis. Sain kaasa ülimalt negatiivse iseloomustuse. Kahe karistusaja jooksul kohtasin laagrites sadu sõjas võidelnud eestlasi. Ma ei kohanud nende seas ühtegi natsi ega natsisümboolikaga eputajat.

Laagrist saadud negatiivne iseloomustus tähendas seda, et mind ei võetud Tartus tööle. Sain kümme keeldumist. Lõpuks sm. Edgar Beek võttis mind ehitustöölisena tööle “Avangardi” kolhoosi. Oli ka viimane aeg. Olin saanud juba ametliku hoiatuse. Tööd mitte saanud vabanenud poliitvange pandi üle kogu N. Liidu kriminaalvangide laagritesse süüdistatuna “hulkurluses ja/või parasitlike eluviisidega elamises”. Näiteks olgu usuaktivist Pärnust

Herbert Murd. Ta mõisteti 1980. aastal Pärnu Rahvakohtu poolt süüdi hulkurluses (ENSV Krk § 201/3) ja teda karistati üheaastase vabaduskaotusega. Vabanenud vangide nõökimine käis ka korterisaamisel. Paljud poliitvangid olid pärast vabanemist sunnitud elama ühiselamutes, pööningutel, keldrites, esikutes või pesuköörides. Probleem oli veel sissekirjutusega. Vabanenud poliitvangi kardeti sisse kirjutada (nn. *propisat*) – võis tulla pahandusi.

Pärast teistkordset vabanemist olin 16 aastat “suures tsoonis”. Need olid pingsad aastad – lakkamatud salajased ja avalikud läbiotsimised, ülekuulamised jne.

Salaorganisatsioonide aeg oli möödas. Osalesime avalike kirjadega võitluses Eesti eest, inimõiguste ja usuvabaduse kaitseks.

Tuntumad avalikud kirjad olid Balti Apell, avalikustatud 23. augustil 1979. a. ja 11. septembril 1980. a. 20 Leedu ja Eesti vabadusvõitleja kiri pan Lech Wałęsale jne. jne. Avalikest kirjadest on õnneks palju räägitud ja kirjutatud.

Tuhmuma kipub mälestus sellest, et paljud avalikud kirjad jõudsid Läände. Need tõlgiti paljudesse keeltesse ja neid anti välismaiste raadiojaamade saatetes eetrisse. Inimesed kuulasid neid saateid hoolimata “segamisest”. Nii oli side rahvaga olemas. Kuulajad tundsid, et kommunistide võit ei ole täielik, et vabanemistund võib kunagi tulla.

Kolmas vangistus

Kolmas kord arreteeriti mind 13. septembril 1983. aastal ja poliitiline kohtumenetlus toimus 18. ja 19. aprillil 1984. a. ENSV Ülemkohtus Tallinnas. Mulle mõisteti “nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda” tegemise süüdistusel 10 aastat erirežiimiga vangilaagrit ja 5 aastat asumist.

Vangietapiga jõudsin Permi oblastis Permi ja Solikamski vahel asuvasse Kutšino surmalaagrisse VS-389/36 (eri) 1984. aastal.

Vastuvõtt oli pidulik – kohalikud ülemused olid kohal. Kõigepealt kostsid hüüded: “Tere tulemast! Tere tulemast! Tere tulemast Kutšinosse!” Siis aga täpsustav selgitus:

Hirvepargis 23. augustil 1987. a. Kõnelemas Merle Jääger, plakatiga Erik Udam. Foto: erakogu

Enn Tarto saabumine vangistusest 17. oktoobril 1988. a. Vastuvõtt Tartus. Lipuga Harry Henn. Foto: erakogu

“Meie teid ei tapa, aga piiname seni, kuni te ise surete.”

See oli erirežiimiga laager. Siia paigutati vange, kes olid ka varem olnud karistatud ja kes olid kohtu poolt kuulutatud eriti ohtlikeks

retsidiividideks või olid surma mõistetud, kuid surmaotsus oli ära muudetud. Vangid kandsid triibulisi riideid, kehtis alandatud toidunorm. Vange hoiti väikestes ööpäevaringsest lukustatud kambrites, samasugustes kambrites

töötati – igal kambril oma töökamber. Jalutama viidi väikestesse jalutusboksidesse, iga kamber eraldi. Laagril oli oma trahviisolaator kartseriga ja üksikkambrid.

Suremus oli 10% aastas. Kõik vangid olid haiged. Kui Nõukogude Liit poleks kokku varisenud, olekski enamik vange surnud, sest keskmiselt oli karistuseks 10+5. Kutšino surmalaagrist võrsus parlamendisaadikuid Ukrainas, Armeenias, Leedu ja Eesti parlamentis. Permi “Memoriaali” andmetel on tänaseks $\frac{2}{3}$ Kutšino surmalaagri vangidest surnud. Enamik neist olid minust nooremad.

Lugu on läinud niigi pikaks. Aga toon siiski näiteid toidu ja riiete kohta, et kas või veidikene vastu seista alatule valele, justkui jäänuks nn. Hruštšovi sula ajal kujunenud leebe olukord poliitvangilaagrites püsima.

Vangid kannatasid vitamiini- ja mineraalide puuduse all. Pakke (5 kg) võidi lubada alles pärast poole aja äraistumist. Mina muidugi ühtegi pakki ei saanud. Mingit mitteametlikku kaubandust vangla tüüpi laagris ei olnud. Ainuke päästerõngas oli kord aastas lubatud 1 kg panderoll. Seal pidi olema küüslauk. Hambad logisesid, igemed veritsesid – küüslauk aitas.

Rohusöömine oli keelatud, kuigi esimesel võimalusel rohtu söödi ja anti teistele vangidele. Jalutusboksides olid tsementpõrandas praod. Seal hakkasid kevadel kasvama ohakad ja nõgesed. Neid söödi salaja. Kahjuks valvurid siiski märkasid seda, rohi hävitati ja praod põrandas määrati tsemendiga kokku. Kambriakendel olid kahekordsed trellid, kuid oli siiski väike õhuaken. Tegime vaimulik Ded Pokutniku (koodanikunimi Semjon Skalitš) karkudest püünise. Ukraina luuletaja Vassili Stus oli osav läbi õhuakna väljas kasvavaid nõgeseid kambrisse tõmbama. Kui märgati, niideti rohi maha.

Permi oblastis oli muidugi külmem kui Mordvas, olime juba igikeltsa piirkonnas. Kõige jubedam oli kevadel. Keskküttekatlamaja lõpetas kütmise. Kui Moskva garnison läks üle suverriietele, võeti ka meilt vatijoped ja talvemütsid ära. Vatipükse ja vilte polnud meil talvelgi – ei töötanud me ju välitöödel. Meie laagribarakk asus Lõsva jõe ääres, Uuralite eelmäestikus. Aasia piirini oli 70 km. Lõsva jõgi tõusis mais lumesulamise tõttu üle kallaste. Meie barakk

oli ehitatud vaiade otsa. Baraki alla tuli Lõsva jõe vesi. Kambris oli õhutemperatuur umbes $+7 (\pm 2)$ kraadi ($^{\circ}\text{C}$), muidugi oli niiske.

Vangide riituseks olid maika, trussikud ja õhukesed puuvillased triibulised riided, ööseks lisaks ainult õhukene räbaldunud tekk. Ja nii võis kesta 3–5 nädalat. Poolnäljane inimene värises ööpäevaringselt.

Möödunud aastal oli ülemaailmne skandaal, et ameeriklased olevat oma vange hoidnud eelpoolkirjeldatud tingimustes kaks ööpäeva. Aga meie?

Muidugi olen kurb, et ameeriklased ei austa alati vangide kohtlemisel rahvusvahelise õiguse põhimõtteid. Õnneks nende väärnähtuste vastu protesteeritakse.

Tänapäeval Eestis stalinismi kuritegudest siiski mõnevõrra räägitakse. Kommunismi kuritegudest on peaaegu võimatu laiemalt rääkida. Toosin siin tsitaadi Pulitzeri preemia laureaadi Anne Applebaumi raamatust “Gulag”:

“Endiste kommunistide võim ja mineviku ebapiisav käsitlemine postkommunistlikus maailmas ei ole kokkusattumus. Otse öeldes on endistel kommunistidel selge huvi minevikku varjata: see määrab neid, õõnestab nende jalgealust, kahjustab nende reformaatorimainet, isegi kui neil mineviku kuritegudes isiklikult mingit osa ei olnud.”

25. märtsil 2006 Tartu Linnamuuseumis toimunud ajalookonverentsi “Vastupanu ja tagasitulek Siberist 1955–1985” ettekande põhjal.

Enn Tarto

(1939)

Eesti vabadusvõitleja ja poliitik. Oli nõukogudevastase tegevuse eest kolm korda vangistatud (1956–1988). Eesti Noorte Maleva (1956) ja Eesti Rahvuslaste Liidu (1958) asutajaid ning Balti apelli koostajaid. Eesti Komitee, Põhiseaduse Assamblee ja EV Riigikogu liige, kuulunud mitmesse erakonda.